

Lunds universitet
Avd. för litteraturvetenskap, SOL-centrum
Handledare Erik Zillén
2024-05-30

Lejla Cato
LIVK10

Jag hör den verkliga verkligheten träda fram genom tingen!

Upplösta flicksubjektiviteter i *Gattet*, *Dykungens dotter* och *Bübins unge*

Inledning	1
Material och urval	2
<i>Gattet. Sånger från barnasinnnet (1981)</i>	3
<i>Dykungens dotter – en barnhistoria (1985)</i>	4
<i>Bübins unge (1987)</i>	5
Urval	8
Subjektsbegreppet	9
Från kartesiansk humanism till kritisk posthumanism	10
En liv-i-görande materias subjektivitet	10
Intra-aktion	12
Det mer-än-mänskliga	13
Metod	14
Analys och diskussion	16
Tidrum kan inte förstöras, bara upplösas	16
I utkanten framträder den verkliga verkligheten	23
Källförteckning	31
Tryckt material	31
Otryckt material	33

Uppsatsens titel är en syntes av citat ur *Gattet*: "Verkligare än verkligheten" (Åsa Nelvin, *Gattet. Sånger från barnasinnnet. Efterlämnade dikter i urval och med förord av Marie Öhman*, Stockholm 2009 (1981), s. 34), *Dykungens dotter*: "I vissa ögonblick träder den verkliga verkligheten fram genom tingen" (Birgitta Trotzig, *Dykungens dotter – en barnhistoria*, andra upplagan BonnierPocket Stockholm 1994 (1985), s. 218) och *Bübins unge*: "Jag hör hur allting blir svårt och åtskilt – innanför, utanför" (Mare Kandre, *Bübins unge*, femte upplagan Tallinn 2017 (1987), s. 22) samt Kandres karakteristiska användning av utropstecken.

Inledning

1980-talet kallas ibland för subjektets årtionde.¹ Kanske går det att tänka på som en motreaktion till 70-talet där liv, som Cristine Sarrimo skriver i en avhandling om årtiondet, ”litteratur och politik skulle förenas”.² Man kan säga att en politiskt-emancipatoriskt och kollektivistiskt inriktad litteratur, som många gånger reduceras till ideologiska budskap, under 80-talet ersätts av en mer inåtblickande och existentialistiskt intresserad.³ Med influenser från feministiska psykoanalytiker som Julia Kristeva blir individen, eller subjektet, den plats varifrån litteraturen utforskar existensen.⁴ Under samma årtionde skriver den feministiska teoretikern Donna Haraway om cyborg: en organism bestående av biologisk och syntetisk vävnad.⁵ Haraways cyborg har sedan dess blivit betydande för den kritiska posthumanismens förståelse av subjektivitet. Kort sagt utmanar den kritiska posthumanismen binära uppdelningar mellan mänskligt och inte-mänskligt, natur och kultur, subjekt och objekt.⁶ Istället förstås subjekt utifrån att all materia – växter, djur, plast och algoritmer – påverkar och påverkas av varandra.⁷ Det är en subjektförståelse som radikalt upplöser tidigare gränser mellan jaget och världen; en upplösning som gestaltas i diktsamlingen *Gattet* (1981) av Åsa Nelvin, Birgitta Trotzigs roman *Dykungens dotter* (1985) och *Bübins unge* (1987) av Mare Kandre. En upplösning där, för att citera Carina Waerns recension av *Bübins unge* på utgivningsdagen, ”vinden, snön och stenarna också är handlande subjekt”.⁸ Verken har fler mötespunkter. Samtliga är skrivna av svenskspråkiga, kvinnliga författare och utgivna under 80-talet. Därtill är deras protagonister flickor som på olika sätt befinner sig i ett tillstånd av upplösning. Social utsatthet, psykisk ohälsa, sexuell stigmatisering och kapitalismens exploatering är några möjliga orsaker bakom flickornas tillstånd. Men upplösningen sker även i något mycket grundläggande: i själva subjektets gränser. Både vad gäller de enskilda verken – som exempelvis i *Bübins unge* där protagonisten kan tolkas ha två mänskliga kroppar – men också i ett för verken supra-subjekt.⁹ För jag upplever att *Gattet*, *Dykungens dotter* och *Bübins unge* på liknande sätt utmanar normativa föreställningar om subjekt- och objektrelationer. Mitt syfte med föreliggande uppsats är därmed att undersöka

¹ Maja Margareta Österholm, *Ett flicklaboratorium i valda bitar: skeva flickor i svenskspråkig prosa från 1980 till 2005*, Årsta 2012, Diss: Uppsala universitet, s. 37.

² Cristine Sarrimo, *När det personliga blev politiskt: 1970-talets kvinnliga bekännelse och självbiografi*, Stockholm 2000, s. 9.

³ Marie Öhman, ”Förord” i *Gattet. Sånger från barnasinnets. Efterlämnade dikter i urval och med förord av Marie Öhman*, Stockholm 2009 (1981), s. 7; Österholm, s. 36–37.

⁴ Ebba Witt-Brattström, *Ur könets mörker etc: litteraturanalyser 1983-2003*, Stockholm 2003, s. 175; Österholm, s. 36–37.

⁵ Essän ”A Cyborg Manifesto” publicerades första gången 1985.

⁶ Parmod K. Nayar, *Posthumanism*, Cambridge/Malden 2014, s. 11–12.

⁷ Rosi Braidotti, *Posthuman knowledge*, Cambridge/Medford 2019, s. 45-46, 71, 164; Karen Barad, *Meeting the universe halfway: Quantum physics and the entanglement of matter and meaning*, Durham/London 2007, s. 25, 177–179.

⁸ Carina Waern, ”Mystiskt om hur flicka blir kvinna”, *Dagens Nyheter*, 1987-08-07.

⁹ Ordet *supra* betyder ’över’ och används i sammanhanget för att benämna en subjektivitet som övergår de enskilda verken.

gränsupplösning hos flickornas subjektiviteter i dessa tre litterära verk. Den centrala frågan är: Hur gestaltas flickprotagonisternas subjektupplösning i *Gattet*, *Dykungens dotter* och *Bübins unge*? Underliggande finns en mer omfattande och, förmodligen, djärv fråga, som främst ska förstås motivera ärendet och arbetet med den här uppsatsen: nämligen huruvida det i *Gattet*, *Dykungens dotter* och *Bübins unge* går att ana konturerna av det subjekt som 80-talet gjort sig känt för att betänka.

Material och urval

Här presenteras *Gattet*, *Dykungens dotter* och *Bübins unge*, samt för uppsatsen särskilt relevant forskning på eller reception av verken och författarskapen. Kapitlet avslutas med en reflektion över uppsatsens urvalsmetoder.

Gattet. Sånger från barnasinnnet (1981)

”[D]en förenar på ett lyckligt sätt romanens och lyrikens grundegenskaper – den smakar både språk och människor”.¹⁰ Så skriver Magnus Ringgren i *Expressen* om *Gattet* några månader efter dess utgivning.¹¹ På utgivningsdagen utropas diktsamlingen till ett ”mästerverk” i *Svenska Dagbladet*.¹² Receptionen kring Åsa Nelvins femte och sista bok, som publicerades postumt, visar på en enhällig och sörjande kritikerkår. Nelvins val att några veckor innan utgivningen ta sitt liv präglar flera av recensionerna.¹³ Under sitt liv hann Nelvin (1951–1981) ge ut två barnböcker, två romaner och diktsviten *Gattet*. Boken delar namn med den gata i Helsingborg vilken *Gattet* utspelar sig kring. Under sommaren 1958 följer vi det sjuåriga berättarjaget Lisa som tillbringar somrarna i det arbetarkvarter där mormodern bor.¹⁴ I närheten bor även andra släktingar, bland dem den centrala figuren moster Äster. En annan central karaktär är som sagt *Gattet*. Diktsamlingen börjar med att Lisa anländer till *Gattet* och avslutas då det är dags för Lisa att återgå till livet och skolan i hemstaden Göteborg.¹⁵ Däremellan utspelar sig boken som inom sina 128 sidor rymmer 41 nummerade dikter och 6 insprängda drömdikter, där några dikter även har fördikter. Fördikterna, liksom vissa av de många kursiverade inslagen som förekommer i *Gattet*, uttrycks ofta med en metapoetisk röst som står utanför diegesen. I andra fall används kursivering för att betona enstaka ord (”vasken / där *hon* ska tvätta sig”), markera repliker, vilka skrivs med skånsk dialekt (”*hunnan har ju SAGT jaente*”), eller för att ge uttryck för en inre, mer reflekterande och vuxen röst (”*Det är*

¹⁰ Magnus Ringgren, ”Detta plötsliga fall ner i barndomens brunn...”, *Expressen*, 1981-11-04.

¹¹ *Gattet* utgiven första gången 1981-09-21.

¹² Tom Hedlund, ”Flämtande gatlopp”, *Svenska Dagbladet*, 1981-09-21.

¹³ Ringgren; Hedlund; Karl Erik Lagerlöf, ”Grotteska bilder av folkhemmet”, *Dagens Nyheter*, 1981-09-21.

¹⁴ Nelvin, s. 34, 40, 56.

¹⁵ Nelvin, s. 33, s. 154.

ett språk jag inte kan tala”).¹⁶ Dikternas längd varierar från några rader till 8 sidor. Som receptionen påtalar har dikterna en episk karaktär där, för att åter citera Hedlund, det inte alls är ”fråga om den slöa halvprosa eller halvpoesi utan riktig nerv [...] *Gattet* är [...] ett slags lyrisk berättelse”.¹⁷ Flera recensioner har benämnt boken som prosalyrik; Anna-Klara Bojö motsätter sig detta och argumenterar i en avhandling om bland annat Nelvins författarskap att *Gattet* är dikt skriven på fri vers.¹⁸ Marie Öhman menar att *Gattet*, med hänsyn till den biografiska kontexten att *Gattet* ursprungligen var tänkt som första delen av en självbiografisk romantrilogi, befinner sig i ”prosans utmarker”.¹⁹ Kanske att genren bäst beskrivs som överskridande.

Dykungens dotter – en barnhistoria (1985)

Samma år som *Dykungens dotter* ges ut tilldelas Birgitta Trotzig (1929–2011) Pilotpriset med motiveringen: ”[m]ed ett magiskt besvärjande språk som är helt hennes eget har Birgitta Trotzig vidgat gränsen mot det outsägliga”.²⁰ Även recensioner som utkom på utgivningsdagen fäster sig vid språkets upplösande kvalitet. I *Dagens Nyheter* beskriver Anders Olsson *Dykungens dotters* form med traditionella ordval som *öppen* och *poetiskt berättande*, medan Ingegärd Martinell i *Aftonbladet* tar det längre.²¹ Martinell skriver: ”Det är inte som att läsa: bokstäverna av vilka detta språk är sammansatt upplöses någonstans på vägen”.²² Språket slutar vara språk – det upplöser sig självt! Kanske är det en anledning till att Trotzig anses vara en av de viktigaste svenska författarna och att hon 1993 valdes in i Svenska Akademien. I Trotzigs mycket omfattande bibliografi är *Dykungens dotter* troligen hennes mest kända och bästa bok.²³ Även här kan genren diskuteras. Å ena sidan är det inget tvivel om att *Dykungens dotter* är en roman: bokens 281 sidor utgörs främst av meningar som i en obrytbar ström går från ena marginalen till den andra. Då och då förekommer sidor med en eller några få rader. Men i en avhandling om fem verk av Trotzig menar Christina Bergil att Trotzigs prosa har flera inslag av prosalyrik. Prosalyrik beskriver Bergil som ett gränshenomen där ”meningarna är uppställda som prosa” men skiljer från den med sitt intensifierade uttryck.²⁴ Och liksom i poesin beskrivs vartenda ord och kommatecken vara av betydelse för Trotzigs berättelse.²⁵

Boken börjar i det ”yttersta Österlen i sydöstra Skåne”.²⁶ Året är 1929, arbetslöshet råder och en ogift gravid kvinna rör sig mot staden där mer fattigdom väntar henne. Trotzig skildrar ofta

¹⁶ Nelvin, s. 38, 58, 35.

¹⁷ Hedlund.

¹⁸ Anna-Klara Bojö, *Att skriva gränserfarenheter – en studie i Åsa Nelvins och Eva Runefelts författarskap*, Borås 2021, Diss: Göteborgs universitet, s. 206.

¹⁹ Bojö, s. 195; Öhman, ”Förord” i *Gattet*, s. 7.

²⁰ *Dykungens dotter* utgiven första gången 1985-04-12. Trotzig, baksidestext.

²¹ Anders Olsson, ”Längst ner är förvandlingen alltid möjlig”, *Dagens Nyheter*, 1985-04-12.

²² Ingegärd Martinell, ”Birgitta Trotzigs reningsbad”, *Aftonbladet*, 1985-04-12.

²³ T.ex. står det i Pilotprisets motivering att författarskapet ”när en höjdpunkt i *Dykungens dotter*”.

²⁴ Christina Bergil, *Mörkrets motbilder. Tematik och narration i fem verk av Birgitta Trotzig*, Stockholm/Stehag 1995, s. 15.

²⁵ Martinell.

²⁶ Trotzig, s. 7.

namnlösa karaktärer i tredje person och så även i *Dykungens dotter*.²⁷ Exempelvis nämns huvudkaraktärens namn, Lajla, bara en gång och då i slutet av boken som en epigraf på hennes gravsten och mamman kallas för Mojan, eller "Mou-ii-jan!", vilket är vad "alla barn på gården och i staden" kallar sina mödrar.²⁸ Boken är, som framhålls i bland annat recensionerna, en berättelse om "ofattbar social misär".²⁹ Barnet kvinnan är gravid med är bokens protagonist och vars epitet har gett namn åt boken. Titeln alluderar även till H. C. Andersens saga "Dynd-Kongens Datter" från 1858.³⁰ Dykungen är flickans far, som inte är närvarande i flickans liv. Fadern blir återkommande fångslad för sin oförmåga att följa samhällsordningen. Han drivs av det sexuella; enligt romanens logik är en okuvlig sexualitet ekvivalent till mörker. Men även om fadern på ett sätt är frånvarande är han närvarande i flickans kropp. När andra ser flickan utbrister de: "Vau MÖRK houn ei".³¹ Man kan säga att i denna värld är flickan rasifierad och vithet hegemonisk.³² Även på andra sätt är flickan drabbad av social utsatthet. Exempelvis växer flickan upp i fattiga fabrikskvarter, hon prostituerar sig och under en period i Stockholm lever hon under extrem fattigdom.³³ Hur utanförskap är förgörande skildrar *Dykungens dotter*. Eller sagt med en av romanens upprepningar: "Ensamheten sönderdelar själen".³⁴

Bübins unge (1987)

Redan med debuten, novellsamlingen *I ett annat land*, blev Mare Kandre (1962–2005) hyllad för sitt särpräglade språk.³⁵ Så även när den tredje boken *Bübins unge* kom. I recensioner från utgivningsdagen står det bland annat att Kandre har ett "öra för språkets egenartade rytmer, röstens andning och det enskilda ordets distinkta vikt är genuin" och att *Bübins unge* skildrar "ett sinnestillstånd sammanhållet av det lyriskt förtätade bildspråket och den rytmiska texten".³⁶

Det är även där Aase Berg väljer att börja sitt efterord till boken. Berg beskriver Kandres språk som mättat, experimentellt och skrivet med ett smärtsamt långsamt tempo.³⁷ Att *Bübins unge* kräver uppmärksamhet av läsaren är något som även framhålls i receptionen, samt att mycket, på ett vad

²⁷ Witt-Brattström, *Ur könets mörker etc.*, s.178–179.

²⁸ Trotzig, s. 246, 81.

²⁹ Olsson.

³⁰ Krzysztof Bak, *Den intersubjektiva synden i Birgitta Trotzigs 'Dykungens dotter'*, Krakow 2005, s. 11.

³¹ Trotzig, s. 58.

³² Bl.a. Johanna Lindbo menar att "rasifieringens smärta" är ett av de motiv Trotzig återkommer till i sitt författarskap. "Med bråddjupt vatten under huden. Hydrologiska kroppar och femininitet i svenskspråkig prosa från Trotzig till Lee", *Samlaren. Tidskrift för forskning om svensk och annan nordisk litteratur*, 142: 2021, s. 150.

³³ Trotzig, s. 49, 52, 208–210.

³⁴ Trotzig, s. 13, 15. Denna typ av upprepning är typiska för Trotzigs så kallade "besvärjande språk" (Pilotpiset).

³⁵ T.ex. Waern.

³⁶ *Bübins unge* utgiven första gången 1987-08-07. Aris Fioretos, "Kandre", *Aftonbladet*, 1987-08-07; Åsa Beckman, "Att bli kvinna", *Svenska Dagbladet*, 1987-08-07.

³⁷ Aase Berg, "Efterord" i *Bübins unge*, femte upplagan Tallinn 2017 (1987), s. 149, 151.

man kanske kan kalla realistiskt plan, beskrivs vara närmast obegripligt.³⁸ Här får språket, eller den ”besvärjande tonen” som Marie Peterson skriver i *Göteborgs-Posten*, särskild betydelse.³⁹ Att *Bübins unge* har varit ämne för flertalet läsningar utifrån psykoanalytiker som Kristeva, vars teorier bland annat rör hur språk upplöser och befäster ordning, är därmed förstaeligt.⁴⁰ Men boken kan också läsas realistiskt.⁴¹ *Bübins unge*, med sina 148 sidor indelade i sju sektioner, utspelar sig huvudsakligen mellan jagberättaren Kindchens första och andra menstruation.⁴² Denna övergång som mensens symboliserar sammanfaller med ett årstidsskifte, från vår till sommar, vilket Hanna Tillberg i en masteruppsats om gurlesk existentialism i *Bübins unge* och *Aliide, Aliide* menar utlöser ett skifte i jaget.⁴³ Detta skifte kan också kallas för subjektupplösning.

Boken utspelar sig kring ett hus beläget i närheten av en by. Stämningen omgärdas av en gotisk eller medeltida air. Exempelvis åker människor häst och vagn, kommunicerar via post och ett mystiskt och ihärdigt läsande av vad som kan tolkas som Bibeln pågår.⁴⁴ Till en början bebos huset av Kindchen och de två föräldrarfigurerna Bübin och den blinde Onkel. Men i samband med jagets första mens dyker en annan karaktär upp: Ungen. Ungen har av många tolkats förkroppsliga det barn som Kindchen växer ur.⁴⁵ Kort efter Ungens inträde lämnar föräldrarfigurerna huset och barnen. Därpå följer ett slags kamp som når sin kulmen när Kindchen i slutet av boken dödar Ungen. Detta efterföljs av lättnad. Att återge handlingen i *Bübins unge* är, som Åsa Beckman träffande formulerar, lika lögnaktigt som att ”återberätta en diktsamling”.⁴⁶ Hur jaget uppfattar världen och sättet detta skrivs fram på är så centralt. *Roman* står det på omslaget, men utifrån betydelsen språket och det symboliska ges i läsningar av *Bübins unge* menar jag att det snarare rör sig om gränstrakten kallad prosalyrik.

Urval

De tre böckerna som ligger till grund för uppsatsen erbjuder ett rikt material, både vad gäller omfång och uttryck. Sammanlagt utgörs det litterära analysmaterialet av 550 sidor som av förlagen har kategoriserats i olika genrer: lyrik i *Gattet*, prosa i *Dykungens dotter* och kortprosa eller, som jag

³⁸ T.ex. Berg, s. 149.

³⁹ Marie Peterson, ”En modern Alice i Underlandet”, *Göteborgs-Posten*, 1987-08-07.

⁴⁰ T.ex. gör Witt-Brattström en psykoanalytisk och feministisk läsning av *Bübins unge*, där även paralleller dras till Birgitta Trotzigs författarskap, i *Ur könets mörker etc.*, s. 298-316.

⁴¹ Witt-Brattström, *Ur könets mörker etc.*, s. 179-180.

⁴² Ebba Witt-Brattström, ”Fula flickor, masochism och motstånd: Samtidens kvinnliga stämmor” i *Att skriva sin tid: nedslag i 80- och 90-talet*, red. Madeleine Grive och Claes Wahlin, Stockholm 1993, s. 308.

⁴³ Hanna Tillberg, ”Ett helt vidöppet tillstånd: Gurlesk existentialism i Mare Kandres ’Bübins unge’ och ’Aliide, Aliide’”, masteruppsats Stockholms universitet 2022, s. 18 (uppsatsen har bearbetats till en artikel i *TfL*, nr 23:4).

⁴⁴ Kandre, s. 64–65, 36, 83, t.ex. 34 (”det ihärdiga bedjandet” och ”Bönen klingar av –) och 19 (”de svarta, underliga orden i boken”); även Tillberg (25) har tolkat att karaktärerna läser Bibeln.

⁴⁵ Tillberg, s. 37; Österholm, s. 225–226; Witt-Brattström, *Ur könets mörker etc.*, s.177–179; Jonas Thente, ”Det låg en skugga över världen igen” i *00-tal*, 2006: 23, s. 11; samt bl.a. följande recensioner publicerade under utgivningsdagen för *Bübins unge*: Waern; Peterson; Beckman.

⁴⁶ Beckman.

menar: prosalyrik, i *Bübins unge*. Denna genremässiga spridning eftersträvades i valet av material. Även andra verk av författarskapen gestaltar flickskap och subjektupplösning på sätt vilka hade passat uppsatsens syfte – exempelvis *En berättelse från kusten* (1961) av Birgitta Trotzig eller Mare Kandres *Aliide, Aliide* (1991). Valet av material gjordes utifrån syftet att undersöka flickkaraktärer, vilket de valda böckerna erbjuder god möjlighet till då samtliga har flickor som protagonister och påtalar barndomen ("barnasinet", "barnhistoria", "unge"), i vilket flickskapet ryms, i sina titlar. Viljan att närma sig ett slags supra-subjekt – såklart mycket reducerande på grund av uppsatsens omfång – i tre svenskspråkiga verk utgivna av kvinnliga författare under 80-talet har medfört vissa metodval och avgränsningar. Exempelvis har de tre böckerna lästs tillsammans, i form av en samläsning, snarare än mot varandra eller med särskild hänsyn till det autonoma i varje verk. Att skissa fram verkens gemensamma gestaltning av flicksubjektiviteter i upplösning har alltså prioriterats över att framhäva det enskilda för *Gattet*, *Dykungens dotter* och *Bübins unge*. Då skillnader lyfts är det mer av ett sätt att nyansera helheten på. Detta är kongenialt med teorin som presenteras i följande kapitel. Därpå följer ett metodkapitel som mer ingående beskriver och motiverar uppsatsens tillvägagångssätt. Att materialet är utspritt över 80-talet, från -81 till -87, beror på min ambition att försöka säga något, om än så litet, om årtiondet. En annan lukrativ avgränsning var som nämnt de till synes genremässiga skillnaderna mellan verken. Jag skriver *till synes* eftersom verkens arbete med språk, form och genre möts i sin överskridande eller upplösande *qualité*. Detta visar ovanstående presentationer av verken och jag kommer återkomma till det i analysen.

För urval inom materialet har mitt syfte, att undersöka subjektupplösning hos verkens protagonister tillika flickor, varit till hjälp. Flickgalleriet består av Lajla i *Dykungens dotter*, Lisa i *Gattet*, *Bübins unges* Kindchen och – karaktären Ungen? Frågan, som kan sägas driva intrigen i *Bübins unge*, erbjuder en ingång till att reflektera kring ett centralt problem för uppsatsen: nämligen paradoxen med det gränsupplösta. Redan ordets morfem uppvisar denna motstridighet då *gräns* först befästs för att sedan bli *upplöst*. Var denna första gräns förläggs är därmed viktig för att förstå upplösningens verkningar. I teoridelen får humanismen, med Descartes i förgrunden, i mycket stå för tecknandet av en sådan gräns-att-upplösa. För att förstå vilka gränser materialet förutsätter krävs att jag frångår tidigare förhållningssätt – att läsa tillsammans – och går in i det enskilda. Detta eftersom de enskilda verkens litterära logik kan vara till hjälp för att förstå vilka kroppar som formar och formas av Lisas, Lajlas och Kindchens subjektiviteter. Karaktären Ungen, som kan läsas som en förkroppsligad klyvning av Kindchens barn-jag, är en tydlig illustration. Även *Dykungens dotter* och *Gattet* befäster och upplöser gränser mellan flickgestalterna och andra mänskliga kroppar. Jag har tidigare kallat Lisa för *Gattets* protagonist, men det hade likväl kunnat vara moster Äster. Det är moster Äster som står i Lisas och berättelsens fokus. Identifikationen är total: när Lisa ser mostern ser hon sig själv, nu och i framtiden. Speglingen är inte ljus. För moster Äster bryter mot normer för

att vara vuxen och hon är psykiskt sjuk, men liksom Lisa står Äster utanför de verkligt vansinniga vuxnas gemenskap.⁴⁷ För detta straffas Äster socialt; det är ett utanförskap. Liknande ordning råder i *Dykungens dotter*.⁴⁸ Den som bryter mot samhällets normer bestraffas. Men till skillnad från *Gattet* ges det genetiska arvet mer tyngd i *Dykungens dotter*. Trots att flickan och fadern aldrig träffas ser andra honom i hennes mörkare hud och sätt, flickan liksom fadern måste röra och röras av andra.⁴⁹ Även flickans och mammans livsöden speglar varandra i mångt. Deras sexualitet är vad som slutligen driver dem ut i mörkret. Eller: driver en ut i mörkret. För jag menar att arvet, det sociala och biologiska, i *Dykungens dotter* är så manifest att gränsen inte befästs mellan besläktade eller närliggande kroppar, utan inuti jaget. Trotzig skriver: ”gränsen gick inte så mycket mellan barn och barn utan (liksom i flickan) inuti varje barn självt”.⁵⁰ Detta är centralt: att subjektsskap är en inre jagkänsla som villkoras av det yttre. Till det yttre hör allt det sociala och materiella. Alltså även flickans kroppar, vilka är fler än en. Detta gäller för alla verk; förhoppningsvis ska hur bli tydligt under uppsatsens gång. I analysen implementerar jag denna *Dykungens dotters* logik genom att andra karaktärer, såsom mamman och fadern, förstås ingå i Lajlas subjekt. Samma princip gäller för *Gattet* och *Bübins unge*. Praktiskt innebär det att mitt urval inom verken i vissa fall även innefattar andra karaktärer än de namngivna flickorna.

Subjektbegreppet

Följande kapitel ska visa hur den kritiska posthumanism som Donna Haraway inledningsvis fick agera föredrädare för är passande för att undersöka subjektupplösning i *Gattet*, *Dykungens dotter* och *Bübins unge*. Härnäst följer en kort summering av subjektbegreppet och (post)humanismens historia för att sedan presentera uppsatsens centrala teorier och begrepp.

Från kartesiansk humanism till kritisk posthumanism

Upplysningen brukar sägas vara tiden för det moderna subjektets födelse.⁵¹ Genom delningen mellan natur/kultur, djur/människa och materia/själ konstruerades det kartesianska subjektet i motsats till

⁴⁷ Formuleringen ”verkligt vansinniga vuxnas gemenskap” är influerad av Nelvin, s.141. Se även Lisas utanförposition gentemot vuxna (60, 141) och Ästers utanförskap i t.ex. hennes ovilja att arbeta (147) och inrätta sig i andra sociala normer, vilket hon bestraffas för (skildras bl.a. i dikt 14, 67–74).

⁴⁸ Trotzig, s. 186 är en nyckelsida som summerar den litterära världens ontologiska och ideologiska ståndpunkter. T.ex.: ”Det var en flicka. Det var ett samhälle som innerst bestod av domare och dem som skulle dömas”.

⁴⁹ Beskrivning av faderns behov se Trotzig, s. 28; och flickan Trotzig, s. 203. Kan även tolkas som att flickan i det sexuella söker sin far (”Och hon sökte honom överallt. / Men hon fann honom inte.” Trotzig, s. 196).

⁵⁰ Trotzig, s. 106.

⁵¹ Carin Franzén, ”Vägval i subjektivitetens historia: Det moderna subjektets genealogi som posthumanism avant la lettre” i *Norsk Litteraturvitenskapelig Tidsskrift*, vol 19 nr 2: 2017, s. 96.

en objektifierad omvärld.⁵² När humanismen placerar människan i centrum för allt vetande leder det bland annat till att han ges rätt att härska över djur och natur, eller med andra ord, berättigas en kolonial relation som förstås vara en orsak till den antropocentriska tidsepok vi befinner oss i.⁵³ Jag använder pronomenet *han* eftersom det humanistiska subjektet traditionellt har betraktats som en vit, manlig, rationell, auktoritär och europeisk människa som är mer värd än sin omgivning.⁵⁴ Den kartesianska subjektiviteten har sedan 1600-talet kritiserats och omformulerats av flera teoretiska strömningar som poststrukturalismen, psykoanalysen och posthumanismen.⁵⁵

Den objektorienterade posthumanismen förstår bland annat objekt som separata enheter vilka existerar utanför relationer till andra objekt.⁵⁶ Detta, menar Sofia Roberg i en avhandling om Inger Christensens *alfabet*, ger en statisk förståelse av materia.⁵⁷ Då rytmen är central i *alfabet* väljer Roberg att kombinera objektorienterade posthumanistiska teorier med mer nymaterialistiska tanketraditioner.⁵⁸ I *Gattet*, *Dykungens dotter* och *Bübins unge* är språket, dess rytm och genreöverskridande praktik, aktivt i gestaltningen av subjektupplösning. Denna litterära karaktär – där exempelvis form och innehåll är i oskiljaktig förbundenhet – kräver en dynamisk förståelse av subjekt-objektrelationer. En ontologi som, likt den filosofen Jane Bennett efterfrågar, rättvist tillskriver materia både individualitet och relationalitet.⁵⁹ Den kritiska posthumanismen erbjuder en sådan världssyn.⁶⁰

En liv-i-görande materias subjektivitet

does not all matter, aching, attract all
matter?⁶¹

Walt Whitmans fråga är, förutom poetisk, retorisk, för *Leaves of Grass* gestaltar förbundenheten mellan allt. Det är en utgångspunkt för Haraway och så även för den här uppsatsens teoretiska ramverk som utgår från den feministiska filosofen Rosi Braidottis bok *Posthuman Knowledge* och

⁵² Franzén, s. 101; Braidotti, s. 7; Marie Öhman, *Det mänskligas natur: posthumanistiska perspektiv hos Lars Jakobson, Peter Hoeg och Kerstin Ekman*, Möklinta 2015, s. 30–31.

⁵³ Franzén, s. 94, 99; Öhman, *Det mänskligas natur*, s. 31.

⁵⁴ Braidotti, s. 71; Nayar, s. 5; Öhman, *Det mänskligas natur*, s. 11, 23; Cecilia Åsberg, "Läskunnighet bortom humaniorans bekvämlighetszoner. En inledning" i *Posthumanistiska nyckeltexter*, red. Cecilia Åsberg, Martin Hultman och Francis Lee, Lund 2012, s.9.

⁵⁵ Donald E. Hall, *Subjectivity*, New York 2004, s. 90–91; Nayar, s. 13.

⁵⁶ Jane Bennett, "Systems and Things: On Vital Materialism and Object-Oriented Philosophy" i *The nonhuman turn*, red. Richard Grusin, Minneapolis/London 2015, s. 227, 231–232.

⁵⁷ Sofia Roberg, *Besvärja världen: En ekopoetisk studie i Inger Christensens Alfabet*, Malmö 2021, Diss: Stockholm universitet, s. 22–23.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Bennett, s. 229.

⁶⁰ Braidotti, s. 100–122; Nayar, s. 8.

⁶¹ Walt Whitman, *Leaves of Grass: Edited with an Introduction and Notes by Jerome Loving*, andra upplagan Oxford/New York 1998 (1819-1892), s. 93.

fysikern Karen Barads *Meeting the Universe Halfway*. Braidotti är ett exempel på det feministiska stråket inom posthumanistisk filosofi som under 2010-talet rört sig i en miljöorienterad riktning.⁶² Även Barad är en feministiskt och nymaterialistiskt inriktad posthumanist som med utgångspunkt i kvantfysiken ifrågasätter antropocentrisk ontologi.⁶³ Man kan säga att Barad och Braidotti riktar en etisk blick mot relationen mellan makt, subjekt, objekt, natur och representation.⁶⁴ Teorierna har mer gemensamt. Dels delar Barad och Braidotti teoretiska utgångspunkter och tillvägagångssätt: båda arbetar transdisciplinärt och intersektionellt med bland annat feministiska, nymaterialistiska, (post)marxistiska och ekologiska perspektiv.⁶⁵ Därtill byggs deras begrepp på en liknande grundförståelse av värld och kunskap. Mycket enkelt sagt är det en relationell och samtidigt differentiell värld utan tydliga gränser.⁶⁶ Allting – från organiska agenter (som vatten, växter och djur) till de oorganiska (plast, algoritmer och metall) – har kapaciteten att påverkas av och påverka varandra.⁶⁷ Utifrån möjligheten till agens formulerar Barad och Braidotti en annan subjektivitet, på tvärs mot den traditionella västerländska, patriarkala, antropocentriska och kapitalistiska.⁶⁸ Det är en ny och livlig ontologi.⁶⁹

Braidottis och Barads kreativa och kritiska omdefiniering av subjektet är särskilt relevant för min frågeställning som undersöker upplösta subjektiviteter i litteratur. Frågan om språk, agens och det mänskliga subjektet är även central för den kritiska posthumanismen.⁷⁰ Braidotti beskriver det posthumanistiska subjektet som ”transversal, trans-individual, trans-species, trans-sexes”.⁷¹ Prefixet *trans* betyder, utifrån sitt latinska ursprung, ’överskridande’ och ’förflyttning’. Gränsen och att träda över den, eller låta den lösas upp, är alltså grundläggande för förståelsen av det subjekt Braidotti och Barad förespråkar. Subjektet är samtidigt gränslöst och bestående av skillnaderna mellan, jag låter de litterära verken exemplifiera, högt gräs och en flicka, sjudande blod och getingar som dör.⁷² Principen är, tätt formulerat av Braidotti: ”[w]e are not one and the same, but we can interact together”.⁷³ Kunskap om denna världss relationaltitet kan därmed bara nås inifrån världen, eftersom vi är förkroppsligade och en del av världen som är i skapande process.⁷⁴ Det innebär att ingen kan komma

⁶² Jenny Wikström Jarlsdotter, *Materiella vändningar: läsningar av Parland, Lispector, Berg och Byggmästar*, Umeå 2020, Diss: Umeå universitet, s. 6.

⁶³ Ex. utgår Barads teorier från fysikern Niels Bohr. Barad, s. 142–145.

⁶⁴ Jarlsdotter, s. 4, 7; Roberg, s. 18.

⁶⁵ Braidotti, s. 48, 86–88; Barad, s. 26, 33, 186; Nayar, s. 20, 29.

⁶⁶ Braidotti, s. 11, 41, 45; Barad, s. 148–149, 161.

⁶⁷ Braidotti, s. 45–46, 164.

⁶⁸ Braidotti, s. 71; Nayar, s. 25; Barad s. 25, 177–179.

⁶⁹ Min översättning av ”[a] lively new ontology” (Barad, s. 33). Rubriken ”En liv-i-görande materias subjektivitet” anspelar på denna centrala tanke hos Barad och Braidotti och den teoretiska strömning de ingår i, som Bennett kallar för ”vital materialism” (223).

⁷⁰ Åsberg, s. 12; Roberg, s.121; Braidotti, s. 12.

⁷¹ Braidotti, s. 72.

⁷² Braidotti, s. 52; Barad, s. 160–161; Kandre, s. 12; Nelvin, s. 64.

⁷³ Braidotti, s. 52.

⁷⁴ ”Världen som är i skapande process” är min översättning av betydelsen i Braidottis ”becoming-world”. Braidotti, s. 11, 158; Barad, s. 160; Nayar, s. 22.

ifrån sin kropp och plats i världen.⁷⁵ På så vis är människan, som ingår i detta enhetliga och differentierade relationsnystan, inte en utomstående betraktare av världen.⁷⁶ Snarare är vi en decentraliserad del av världen.⁷⁷

Uppsatsen är som sagt sprungen ur betraktelsen att *Gattet, Bübins unge* och *Dykungens dotter* upplöser traditionella gränser mellan jaget och världen, subjekt och objekt. Vilket exempelvis gestaltas i flickgestalternas förhöjda mottaglighet, det vill säga förmåga att uppmärksamma relationerna till allt annat – som då Lisa erfar hur stenen svetts, Lajla känner en annan verklighet i ljuset över kärmarken och Kindchen knappt kan se för grässets lukter och ljud.⁷⁸ Barad och Braidottis teorier är därmed behändiga för att undersöka flickornas enhetliga och differentierade subjektiviteter. Två begrepp är till särskild nytta: Karen Barads intra-aktion och Rosi Braidottis mer-än-mänskligt.⁷⁹

Intra-aktion

Intra-aktion förhåller sig, men kritiskt, till det mer förekommande begreppet interaktion som är sammansatt av två ord – *inter* och *aktion* – och enligt SAOL betyder 'växelspel' eller 'samspel'. Aktion stammar ur latinets *actio*, som betyder 'handling', och prefixet ur *inter*, '(e)mellan', och används bland annat i betydelsen 'mellanliggande' och 'förbindande'.⁸⁰ Barad uppmärksammar prefixet eftersom det förutsätter att världen består av oberoende enheter som växelvis samspejar med varandra.⁸¹ Prefixet *intra* däremot, som betyder 'inom' eller 'innanför', erbjuder en förståelse av varanden som invecklade i, och därmed omöjliga att separera från, varandra.⁸² Likt atomfysikern Niels Bohr, vars forskning *Meeting the Universe Halfway* förhåller sig till, motsätter sig Barad idén att mänskliga och inte-mänskliga kroppar har definitiva gränser.⁸³ Uppfattningen om gränser, såsom kroppens, är enligt Barad ett resultat av kultur och historia.⁸⁴ Istället förstår Barad materia som en

⁷⁵ Nayar, s. 9.

⁷⁶ "Relationsnystan" är en egen kreativ översättning och sammanfogning av Karen Barads begrepp "entanglements" (s. 160) och den centrala tanken hos Braidotti (45, 52) och Barad (23) om att subjekt är relationella.

⁷⁷ Barad, s. 184.

⁷⁸ Nelvin, s. 33; Trotzig, s. 205–207; Kandre, s. 76.

⁷⁹ "Mer-än-mänskligt" är en översättning av Braidottis "more-than-human" (s. 42) som Lindbo använder i sin avhandling *Den sinnliga uppmärksamheten. Materiellt ekokritiska läsningar av svensk prosa i antropocen*, Göteborg 2023, Diss: Göteborgs universitet.

⁸⁰ Nationalencyklopedin, "inter-", [u.å.], <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/inter->, hämtad 2024-05-21; Nationalencyklopedin, "aktion", [u.å.], <https://www.ne.se/uppslagsverk/ordbok/svensk/aktion>, hämtad 2024-05-21.

⁸¹ Barad, s. 33.

⁸² Här har vissa ordval gjorts utifrån Martin Hultmans översättning av ett utdrag ur Barads bok i *Posthumanistiska nyckeltexter*, t.ex. "invecklade", s. 85; Nationalencyklopedin, "intra-", [u.å.], <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/intra->, hämtad 2024-05-21.

⁸³ Barad, s.138.

⁸⁴ Barad, s. 155.

pågående och meningsskapande process där olika agenter ömsesidigt konstituerar världen.⁸⁵ Som jag förstår det understryker *meningsskapande process* den performativa och deltagande aspekten i hur världen blir till.⁸⁶ Möjligen är bilden, som jag tidigare använt, av ett relationsnystan till hjälp. Jag ska försöka konkretisera hur; jag vänder mig mot materialet. Radions rapportering om andra världskriget, dylandskapet som omgärdar staden, styvpappans plötsliga död och just den sommarens temperatur ingår alla i det relationsnystan, eller litterära universum, Trotzigs gestaltar.⁸⁷ Uppsatsen har användning av intra-aktionsbegreppet eftersom det erbjuder sätt att tänka kring olika slags upplösningstillstånd utan att bortse från delarnas outhärliga förbindelse till varandra.⁸⁸ Utan att ha läst *Dykungens dotter* går det att anta att den närliggande vegetationen påverkar temperaturen i staden och kort sagt råder liknande relationer även mellan de andra exemplen. På så sätt är relationerna det som skapar också den litterära världen.

Det mer-än-mänskliga

Med hänvisning till två viktiga portalfigurer för den kritiska posthumanismen, Deleuze och Guattari, företräder Rosi Braidotti en förståelse av agens, subjekt och materia som liknar den Barad uttrycker med intra-aktionsbegreppet.⁸⁹ I samma passage använder Braidotti begreppet mer-än-mänsklig.⁹⁰ Till skillnad från inte-mänsklig, som jag hittills använt, bygger det mer-än-mänskliga, som Johanna Lindbo påpekar i avhandlingen *Den sinnliga uppmärksamheten*, på en affirmativ skillnad.⁹¹ Begreppet är till hjälp eftersom det kringgår dilemman som en dikotomisk uppdelning mellan mänskligt och inte-mänskligt skapar för mitt material. För hur ska vasken som moster Åster tvättar sig vid i *Gattet*, en vask som människor tänkt, ritat och konstruerat fram, kategoriseras?⁹² Eller den artrika vägen flickdjuret, som huvudkaraktären Lajla ibland kallas i *Dykungens dotter*, tar till arbetet på benmjölet, är den mänsklig eller inte-mänsklig?⁹³ Men framförallt: flickdjuret, var placerar vi henne? Det mer-än-mänskliga erbjuder därmed en möjlighet att, med hänsyn till det världsskapande varande intra-aktion beskriver, tala om vasken, stigen och flickdjuret inte bara som en människans negation, utan som några vilka inrymmer det mänskliga och mer.

⁸⁵ "Meningsskapande process" är ett slags översättning av grundtankarna, vilka Barad bl.a. uttrycker som "processual historicity" (s. 141), hämtat ur Lindebo, s. 67; "agenter" är min översättning av Barads "agencies", s. 141.

⁸⁶ Barad, s. 151.

⁸⁷ Trotzigs, s.128, 103, 184, 104.

⁸⁸ Barad, s. 139.

⁸⁹ Braidotti, s. 42.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Lindbo, *Den sinnliga uppmärksamheten*, s. 52.

⁹² T.ex. Nelvin, s. 38.

⁹³ T.ex. Trotzigs, s. 191.

Metod

Mitt metodiska tillvägagångssätt har i mångt följt en hermeneutisk cirkel. Den hermeneutiska cirkeln bygger på en stegvis kunskapsstegring, där ny förståelse om de enskilda delarna adderas till varandra för att senare ge mer av en helhetsbild av det som undersöks. Tolkningsprocessen, som är central i hermeneutiken, bygger alltså på en växelvis rörelse mellan text och uttolkare, frågor och svar, och där det kontextuella ges särskild vikt. Exempelvis anses kontext avgöra vilka frågor som ställs till texten och vilka svar texten ger.⁹⁴ I mitt fall har det inneburit en rörelse mellan teorin och det litterära materialet, vilket inkluderar deras metatexter, i Genettes betydelse, såsom recensioner av och forskning på verken. Tillvägagångssättet syns även på lexikalisk nivå, då uppsatsens formuleringar ibland utgår från det teoretiska och litterära materialet, i ett slags vidarediktning. Titel på uppsatsen exemplifierar detta. Uppsatsens kärna är dess skönlitteratur, så det är litteraturen som har fått ta ut uppsatsens riktning. Efter en öppen omläsning av *Gattet*, *Dykungens dotter* och *Bübins unge* (öppen i betydelsen att snarare vara en mottaglig än analytisk läsare) söktes teori genom att utforska forskningsfältet kring författarskapen och verken, men också samtida och svensk litteraturforskning som berör frågor om gränsöverskridande subjektiviteter eller flickskap. Tillvägagångssättet är viktigt att betona eftersom uppsatsarbetet inte började med en tydlig hypotes eller problemformulering. Snarare är upphovet till det som kom att bli uppsatsens syfte en föräning om ett slags likhet mellan *Bübins unge*, *Gattet* och *Dykungens dotter*. Vad det var för likhet gick att formulera först med hjälp av de begrepp som läsningen av teorin kom att erbjuda; detta togs sedan med i en mer närgående och analytisk omläsning av materialet. Ett annat möjligt sätt att benämna metoden på är: tematisk närläsning. Sett genom det teoretiska perspektivet kunde gemensamma linjer för hur subjektupplösning gestaltas i de tre verken stakas fram. Dessa presenteras i analysdelen. Därmed kan man säga att mitt förhållningssätt till materialet, och i förlängningen analysen, är affirmativt betonat. Att uppmärksamma likhet över skillnad är ett metodiskt val som gjorts utifrån det syfte som har utkristalliserats under arbetets gång. Men det beror också på, liksom Roberg insiktsfullt klargör för i *Besvärja världen*, en personlig fallenhet.⁹⁵ En fallenhet som möjliggör vissa reflektioner och gör andra mindre tillgängliga. Genom att välja en metod som nyttjar fördelarna med mina förkroppsligade förutsättningar hoppas jag kunna uppbåda en mer fördjupande analys.⁹⁶ I de fall där det är möjligt har jag även försökt peka på begränsningar i min metod, teori och förmåga. Men det är såklart svårt att omfatta det man inte vet. Hur och vad man uppfattar och kan uppfatta förstås

⁹⁴ Anna Nordlund, *Varför litteraturvetenskap?: en ämnesintroduktion för nya studenter*, Lund 2013, s. 83.

⁹⁵ Roberg, s. 38.

⁹⁶ "Förkroppsligade" refererar till Braidottis teoretiskt centrala tanke kring "embedded embodiment", i betydning närliggande Haraways begrepp situerad kunskap (12) vilket innebär att "[the] human body is located in an environment that consists of plants, animals and machines." (Nayar, s. 9). Se exemplifiering av följer senare i brödtexten.

med hjälp av Braidotti som format av ens förkroppsligade position av världen.⁹⁷ Konsthistorikern och filosofen Georges Didi-Huberman erbjuder ett poetiskt och målande exempel. I Didi-Hubermans bok *Survival of the fireflies* betraktas elflugorna och hur de försvinner. Eller: återförsvinner?⁹⁸

It's only from our view that they "purely and simply disappear." It would be far more correct to say that they "go away", purely and simply. That they "disappear" only insofar as the viewer chooses not to follow them. They disappear from the viewer's sight because the viewer remains in place, which is no longer the right place to see fireflies.⁹⁹

Slående nog använder även Karen Barad en insekt – fjärilen – för att exemplifiera begränsningar och möjligheter med position. Färgen på fjärilens vingar uppfattas nämligen olika beroende på betraktarens utsiktsposition.¹⁰⁰ Så även om de teoretiska utgångspunkterna som visat är anti-antropocentriska utgår jag, oundvikligen, från min mänskliga kropp.

Vad innebär det därtill att ställa dessa tre, svenskspråkiga 80-tals verk i relation till en kritisk posthumanism? Det teoretiska fältet etablerades under 10-talet, även om viktig teori skrevs redan på 80-talet, och den korta presentationen av receptionen och tidigare forskning visar främst på psykoanalytiska läsningar av verken.¹⁰¹ Men som mitt metodiska tillvägagångssätt illustrerar, finns dessa idéer uttryckta i litteraturen redan innan teorierna och begreppen finns. Vad man uppfattar tycks bero på vilka frågor som kan ställas. Det menar Barad, där en central del i hennes teori utgår från att mätinstrument ("apparatuses") inte bara avgör vad vi kan veta om världen utan därtill konstituerar den.¹⁰² En betydande skillnad, från till exempel kvantfysiken, är att i litteraturen (be)skriver människan sig själv och världen. Därmed är litteraturen en lämplig plats att undersöka hur mänskliga och mer-än-mänskliga subjekt definieras av människan.¹⁰³ Och i förlängningen, hur andra sätt att rikta blicken på, vilket exempelvis posthumanistiska perspektiv erbjuder, kan omdefiniera subjektförståelsen och förhållningssätt till det mer-än-mänskliga.

⁹⁷ Braidotti, s. 11–12, 44–45.

⁹⁸ "Återförsvinner" är min kreativa översättning av Didi-Hubermans (genom Lia Swopes Mitchells översättning från franska till engelska) "redisappeared", s. 22.

⁹⁹ Georges Didi-Huberman, *Survival of the fireflies*, Minneapolis 2018, s. 22.

¹⁰⁰ Barad, s. 80.

¹⁰¹ Ett exempel på teoribildning från 80-talet inom det kritiska posthumanistiska är, liksom presenterat i teorin, Donna Haraways "A Cyborg Manifesto" från 1985. Wikström Jarlsdotter, s. 6.

¹⁰² Barad, s. 27, 142-145.

¹⁰³ Nayar, s. 32.

Analys och diskussion

Tidrum kan inte förstöras, bara upplösas

Rubriken anspelar, med en blinkning till Barads multidisciplinära teoribygge, på det som inom fysiken kallas för energiprincipen.¹⁰⁴ Omformuleringen utgår från vad som framkommit i min samläsning med komparativa inslag av *Bübins unge*, *Dykungens dotter* och *Gattet*. Vilket, komprimerat sagt, är att verken på olika sätt uttrycker subjektiviteter som står i oskiljaktig förbindelse till världar i, men också bortom, linjär tidslighet. I likhet med reflektionen i metodkapitlet, där Didi-Hubermans eldflugor och Karen Barads fjäril fick agera exempel, är utsägelseposition betydande. Inledningsvis får *Gattet* illustrera hur. I dikt 18 ligger Lisa med magen mot Gattets kullersten. Därifrån kan hon se andra livliga delar av gatan kring vilken diktsamlingen utspelar sig, hon ”kan se myrorna nu”.¹⁰⁵ Annorlunda är det när Lisa tar spårvagnen ut mot fabriksområdet där moster Lovisa bor. Ett urval av vad Lisa då förnimmer: ”SJ-magasinen”, ”höga röda tegelbyggnader”, ”det rätt vibrerande trådnätet / söver människor och syrsor”, ”tjärfingrar, nikotinnaglar, aborter”, ”det kosmiskt kvarvarande / matoset” och ”ljudet av ringklockorna / som man kan höra ännu tjugo år efteråt”.¹⁰⁶ Här upplever Lisa andra livliga delar av staden: både mänskliga och mer-än-mänskliga agenter som delar Lisas tidrum, och de som är närvarande i sin frånvaro. I en avhandling om Nelvins författarskap placerar Marie Öhman *Gattets* upplösning av kronologi i en modernistisk litteraturtradition, men där *Gattet* skiljer sig i att intresset inte riktas mot tiden i sig, utan mot upplösningen av tidens och rummets begränsningar.¹⁰⁷ Detta gör *Gattet* exempelvis genom att upprätta ett nu i vilken framtid och dåtid existerar – ett gränslöst evighetstillstånd där det är ”som om allt går i en cirkel utan början och slut”.¹⁰⁸

Liknande upplösningar av tid och rum återfinns i *Dykungens dotter*. Där kan den urbana staden, liksom i *Gattet*, förstås som ett agerande subjekt. Arbete och fattigdom präglar Trotzigs och Nelvins städer. I mitten av *Dykungens dotter* får flickan jobb på benmjölet: en fabrik där foder görs av pulveriserade djurben. Detta beskrivs vara ett arbete ingen vill ha och att förknippas med det är stigmatiserande. De som arbetar på benmjölet tvättar sig därför gång på gång, men lukten sitter ”orubbligt fast i deras egna luktsinnen, därur gick den inte att tvätta bort. De bar den med sig var de gick och stod, de åt, sov och drömde i den”.¹⁰⁹ På detta sätt är benmjölet i arbetarna; arbetsplatsen formar deras kroppar. Även beskrivningen av mammans arbetsplats gestaltar intra-aktion i den värld

¹⁰⁴ Termodynamikens första huvudsats brukar formuleras som: energi kan inte förstöras, bara omvandlas.

¹⁰⁵ Nelvin, s. 85.

¹⁰⁶ Nelvin, s. 111–112.

¹⁰⁷ Marie Öhman, ”Här kan jag äntligen tala”. *Tematik och litterär gestaltning i Åsa Nelvins författarskap*, Örebro 2007, s. 224–225.

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Trotzig, s. 190.

arbetare och arbetsplats är delar av. Luften inne i Yllefabriken, där mamman arbetar som sömmerska, har en lukt av ”ull, damm, rykande maskinolja, kvinnokön”.¹¹⁰ Här syns hur också arbetsplatsen, eller ”livsmassan” som Trotzig skriver, präglas av de kvinnliga, organiska och mekaniska kroppar som utgör den.¹¹¹ Gränsen mellan mänskligt och mer-än-mänskligt är upplöst. Detta uttrycks på nästa sida. Vi är kvar på Yllan, som fabriken kallas, och trådarna går:

ända in i henne själv, verkligen ingen skillnad mellan inne i henne och utanför, en enda och samma blixtnabbt rinnande härva snodde ihop sig och löste upp sig som om allt kött i hennes kropp bestod av rinnande ringlande trådigheter¹¹²

Vid flera andra tillfällen beskrivs hur mamman formas av arbetet, också när hon inte är där.¹¹³ Det är närmast vedertaget att använda arbetet och arbetaren som exempel på hur historiens närvaro, som märkningar och riktningar i kroppar, upplöser gränsen mellan då och nu. Men jag upplever att uppsatsens material stundom förhåller sig till tid och rum på sätt som utmanar traditionell förståelse av linjär tidslighet. För samtliga tre böcker är existentiell ångest och social utsatthet centrala teman, vilket bland annat uttrycks i en förhöjd medvetenhet om hot. Upplösning av tid och rum kan vara mycket farlig; den patologiska diagnosen schizofreni kan sägas beskriva ett sådant tillstånd. Några andra möjliga termer: alienation, subjektupplösning och död. I dessa fall är gränsen nödvändig eftersom den upprätthåller jagets autonomi. Denna dubbla potential – gränsen som hot och gränsen som möjlighet – menar Öhman uttrycks i *Gattet*.¹¹⁴ Så, menar jag, även i de andra verken.

I *Bübins unge* utlöser menstruationen en kris i subjektet. I en essä skriver Witt-Brattström att reproduktion för Kindchen är ekvivalent till död, med bland annat hänvisning till en likkista Kindchen ser strax innan den första blödnings.¹¹⁵ Jag vill lägga vikt vid en annan aspekt som mensdebuten accentuerar: kroppens oregerliga föränderlighet. Kroppen växer och sväller över, vilket bland annat märks i att Kindchen måste knäppa upp klänningen för att fortsätta rymmas i den.¹¹⁶ Att gränserna för kroppen osäkras kan i sig vara en grund till den subjektupplösning jaget genomlever; att den förändrade kroppen möts annorlunda av andra är en annan. Efter att mensen inträtt får Kindchen inte längre följa med Bübin till byn – det får Ungen – och strax därpå lämnar föräldrarfigurerna Bübin och Onkel huset.¹¹⁷ Plötslig får barnen klara sig själva; de svälter.¹¹⁸ Ett skyddslöst barn är nästintill ur bilden av utsatthet. Medan Ungen blir allt mer stilla rör sig Kindchen

¹¹⁰ Trotzig, s. 73.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Trotzig, s. 74.

¹¹³ T.ex. Trotzig, s. 132 (”Men hon var maskinens. [...] Maskinen trampade och dånade, hon hade inget eget liv.”).

¹¹⁴ Öhman, ”Här kan jag äntligen tala”, s. 209–210.

¹¹⁵ Witt-Brattström, *Ur könets mörker etc.*, s. 179; Kandre, s.16.

¹¹⁶ Kandre, s. 69; Tillberg, s. 48.

¹¹⁷ Kandre s. 57, 65.

¹¹⁸ Kandre, s. 73, 84.

Förmågan att påverka eller påverkas av varandra är enligt Karen Barad och Rosi Braidotti vad som definierar ett subjekt.¹²⁷ Agens kan alltså likställas med liv. Utifrån denna förståelse, kan Lisas fråga tolkas testa möjligheten att leva vidare också efter sin död. Även det mer-än-mänskliga beskrivs ha denna kvalitet. I *Gattets* första dikt föreställer sig Lisa hur grävskoppor och lyftkranar en dag kommer att riva väggarna i mormoderns kök. Men de kommer inte att förstöra köket, för ”blomkålen / kommer finnas kvar, / upptagen av syremanteln / i min egen hud”.¹²⁸ Lisa, liksom arbetarna på benmjölet i *Dykungens dotter*, bär med sig en omgivning in i en annan. Också i Trotzigs bok återfinns gestaltningar av liv över dödens rand. I slutet av *Dykungens dotter* hittas flickprotoganisten död. Förutom ett par prolepsor och analepsor följer romanen en linjär kronologi.¹²⁹ Ungefär 50 sidor efter att flickan dött känner mamman ”att här hade flickan en gång varit, rört sig, gått, skrattat, lämnat spår, en brännande brännande hägring flöt omkring som irisringar i avgasdammet”.¹³⁰ Flickans närvaro är ”så tydligt som en kropps doft, som en het fuktig beröring av hud”.¹³¹ Man kan tolka det som att flickan, trots sin död, fortfarande påverkar annan materia; att hon fortfarande lever. Det upplösta förhållningssättet till tid och rum, som dessa exempel visar, utmanar en vedertagen förståelse av döden som subjektets utpost. Istället betonas det som Barad troligen skulle kalla för materialitetens pågående historicitet, vilket innebär att mänskliga och mer-än-mänskliga kroppar förstås som intra-aktiva och iterativa skapare av världen – tvärs genom tid och rum.¹³²

Dykungens dotter utspelar sig mellan 20-tal och 60-talet i Sverige; *Gattet* under sommaren 1958 i Helsingborg.¹³³ *Bübins unge* är däremot svår att placera i årtal och geografisk plats. Vad vi får veta är att man i Kandres litterära universum åker häst och vagn, att vegetationen består av bland annat almar och steklar och att sommaren infaller någon gång runt juli månad; men vi vet inte om dessa företeelser hör till vanligheten eller inte.¹³⁴ Därtill har karaktärernas attribut statusen av ett namn: i galleriet finns bland annat Onkel, Ungen och Kindchen (vilket betyder ’litet barn’ på tyska). Det starkt stiliserade tidrummet gör att *Bübins unge*, liksom *Dykungens dotter*, har en mytisk och symboliskt laddad karaktär, som samtidigt kan läsas realistiskt.¹³⁵ Försök att utläsa bokens tid och rum har gjorts. Exempelvis föreslår Witt-Brattström att den estniska landsbygden i slutet av den tyska

¹²⁷ Braidotti, s. 45–46, 71, 164; Barad s. 25, 177–179.

¹²⁸ Nelvin, s. 36.

¹²⁹ För exempel på proleps se parentes på Trotzig, s. 193; en analeps återfinns t.ex. mellan s. 11–25 då Mojans bakgrund skildras med en tillbakablick till början av 20-talet.

¹³⁰ Trotzig, s. 275.

¹³¹ Ibid.

¹³² ”Pågående historicitet” är Martin Hultmans översättning av Barads ”ongoing historicity”. Karen Barad, ”Posthumanistisk performativitet: mot en förståelse av vad materia betyder” i *Posthumanistiska nyckeltexter*, red. Cecilia Åsberg, Martin Hultman och Francis Lee, Lund 2012, s. 83; Barad, s. 151.

¹³³ Flickan som romanen följer lever mellan 1929–1954 (Trotzig, s. 246). En analeps skildrar när gårdskarlens föräldrar dör i spanska sjukan 1919 (113) och efter flickans död skildras hur bland annat hennes son hamnar på rättspsykiatrisk vårdanstalt. Min uppskattning utgår från dessa och annan fakta i boken; Nelvin, s. 34, 40, 56.

¹³⁴ Kandre, s. 64–65, 18, 12.

¹³⁵ Witt-Brattström, *Ur könets mörker etc.*, s. 179–180.

eller ryska ockupationen; och i efterordet till *Bübins unge* benämner Berg det som ”ett slags uråldrig sagomiljö”.¹³⁶ Vad som stämmer är som sagt svårt att avgöra och flera recensioner som publicerades i stora svenska dagstidningar under utgivningsdagen av *Bübins unge* lägger istället vikt vid symboliska läsningar av landskapet: ”[p]å samma sätt har alla ting, rörelser och händelser samma föränderliga och symboliska karaktär” och ”Kandres språk skulle kunna vara gefundenes fressen för allehanda psykoanalytiska, feministiska eller Kristevanska läsararter” är några exempel på hur det uttrycks i receptionen.¹³⁷

De två exemplena är värda att dröja vid – och sätta i relation till varandra. Som uppmärksammat tidigare har Kandres verk många gånger lästs psykoanalytiskt. Feministiska psykoanalytiker som Julia Kristeva och Hélène Cixous har, utifrån portalfiguren Jacques Lacan, bland annat visat hur språket är skapande av en (patriarkal, sexistisk, reduktiv) världsordning. Kortfattat ställs denna typ av språk, även kallat för den symboliska ordningen, mot det som Kristeva kallar för den semiotiska ordningen. Det semiotiska är det alltför subjektiva, det av ordningen och subjektet upplösande språket, vilket Kristeva menar finns uttryckt för i poesin. Sång, joller och gutturala ljud är några exempel på vad som kan ingå i det semiotiska. Exempelvis använder Cixous i *Medusas skratt* språket, genom att mimetiskt efterlikna teorin, för att upplösa den världsordning det symboliska språket upprättar. Jag tillåter mig denna passus eftersom språket, dess rytm, förtätning och experimentella karaktär, tillsammans med gestaltningarna av subjektiviteter med upplösta gränser mot världen, ges särskild uppmärksamhet i receptionen av och forskningen kring *Bübins unge*. Likaså för *Dykungens dotter* och *Gattet*.¹³⁸ Jag förtydligar med hjälp av Aase Berg: ”I *Bübins unge* är språket nyckeln till världen”.¹³⁹ Och den världen är ett gränsupplöst subjekt.¹⁴⁰ Vad jag menar är att i mitt material grumlas gränserna mellan prosa och poesi, tal- och skriftspråk, bildlighet och fakticitet på sätt som är betydande för gestaltningen av flicksubjektiviteterna.

Exempelvis används språket för att upplösa linjär tidslighet. Anna-Klara Bojö har i en avhandling om gränserfarenheter i bland annat Åsa Nelvins författarskap uppmärksammat hur *Gattet* ramas in av en cirkelrörelse.¹⁴¹ Diktsamlingen börjar med ett metapoetiskt nedstigande till *Gattet* – här i betydelse ’minnesplats’ – och avslutas med ett uppstigande.¹⁴² Även *Bübins unge* ramas in av det cykliska då intrigen är centrerad mellan två menstruationer.¹⁴³ I *Dykungens dotter* uttrycks

¹³⁶ Ibid.; Berg, s. 150.

¹³⁷ Beckman; Waern.

¹³⁸ Se respektive under ”Material och urval”.

¹³⁹ Berg, s. 149.

¹⁴⁰ T.ex. Lindbo, *Den sinnliga uppmärksamheten*, s. 43; Tillberg, s. 64.

¹⁴¹ Bojö, s. 121.

¹⁴² Nedstigandet uttrycks t.ex. i dikt 1 med: ”[h]är börjar det. Här sjunker mina fötter / mycket djupt i stenen” (Nelvin, s. 33); uppstigande uttrycks t.ex. i diktsamlingens näst sista dikt där jaget ska stoppa sitt ”hjärta i en raket / skjuta upp det *tiotusen meter över jorden*” (154) och den sista dikten vilken jaget lämnar *Gattet* och *Gattet* (155).

¹⁴³ Witt-Brattström, *Ur könets mörker etc.*, s. 177.

det cykliska dels i att livsöden, som reflektionen kring material och urval visade, går igen i socialt och biologiskt besläktade kroppar. På så sätt upprepas händelserna; liknande sker på en språklig nivå. Ett särskilt stilgrepp för *Dykungens dotter* är upprepningen som kan gå från en mening till nästa och löpa över flera hundra sidor.¹⁴⁴ Båda uttrycken är cykliska, eftersom de börjar på nytt eller går tillbaka, men har något olika funktioner: de täta repetitionerna uppådar en besvärjande stil; upprepningarna som skär genom intrigens tid och rum understryker livsödets gilla gengång.¹⁴⁵ Även i *Bübins unge* är upprepningen karakteristisk för stilen. Ibland återkommer en formulering, liksom i *Dykungens dotter*, flera sidor senare och vissa ord upprepas så många gånger att man får anledning att, som Berg, fråga: ”hur många gånger kan man skriva ’tung’ eller ’hetta’ på en sida utan att läsaren tröttnar?”¹⁴⁶ Förbindelsen mellan allt uttrycks också i meningarnas uppbyggnad. *Dykungens dotter* erbjuder ett talande exempel. En generell språkregel är att meningar inte ska inledas med bindeord. Regler bryts ofta i litterära som journalistiska texter. Men i *Dykungens dotter* är det påfallande många meningar, till och med kapitel, som börjar med bindeord: av 90 kapitel börjar 35 med *och* eller *men*.¹⁴⁷ Förekomsten gör det relevant att undersöka dess funktion. På en grammatisk nivå innebär det att romanens differentierade meningar förbinds på ett sätt som osäkrar punkten och kapitelindelningen som skarp gräns. På ett annat plan förstärker stilgreppet romanens förankring till en muntlig tradition, som exempelvis artikuleras med den intertextuella relationen till Andersens saga och med berättarpositionen (*Dykungens dotter* börjar med meningen: ”Jag har en historia att berätta”).¹⁴⁸ Att repliker därtill skrivs på dialekt, vilket även är fallet i *Gattet*, förstärker upplösningen mellan tal- och skriftspråk. Ett för *Bübins unge* återkommande stilgrepp upprättar också förbindelse mellan differentierade delar. Med två till fyra korta rader ställs olika livliga delar av en helhet i relation till varandra, exempelvis så här:

Bübin ser mig från fönstret.

Träden fyller sig.

De höga, täta buskarna rasslar.¹⁴⁹

¹⁴⁴ T.ex. ”kan man bara låta bli att känna, kan man klara allt” (Trotzig, s. 123) upprepas ungefär i: “[m]en låter man bli att känna, klarar man allt.” (154), ”[e]nsamheten sönderdelar själen” (13, 15), en dikt som börjar med raden ”[f]ågel fjäderlös” (153, 267) och ”men i verkligheten” (t.ex. på 24, 191, 202).

¹⁴⁵ ”Gengång” är ett ord jag hittat på och prefixets betydelse kan sägas vara densamma som i ordet ”genljud”.

¹⁴⁶ T.ex. ”försviner här i detta vilda växande!” (Kandre, s. 23, 74) och ”Han säger att Dordis syster har dött. Han säger att Dordis syster är död –” (36); Berg, s. 149. Bergs implicita svar: hur många gånger som helst, om man skriver som Kandre.

¹⁴⁷ Min manuella räkning.

¹⁴⁸ Trotzig, s. 7. Att flera kapitlen börjar med orden *så* eller *ja* kan också sägas förstärka gestaltningen av muntligt berättande, medan att andra kapitel inleds med liten begynnelsebokstav (t.ex. s. 87) underbygger argumentet om förbindelse över av genrer eller grammatiken upprättade gränser.

¹⁴⁹ Kandre, s. 28. Stilgreppet återfinns även på t.ex. 59 (”Jag sitter kvar en stund. / Tyst och upprörd. / Hör dörren stängas. / Gräset resa sig.”) och 86 (”De döda växterna. / Djuret som dött. / Den döda delen av själ och människa.”).

Meningarna har en snarlik struktur där de inleds med ett subjekt (den tredje meningen rymmer även adjektiv vilka beskriver subjektet) och efterföljs av ett verb. Detta ger meningarna en karaktär av uppräkningsvilket förstärks av den typografiska uppställningen. Utifrån denna logik likställs de olika subjekten, och deras agens, med varandra. Låt oss rada upp meningarnas subjekt: Bübin, träd, buske. Subjekten är mänskliga och mer-än-mänskliga agenter. Detta, att tillskriva mänskliga och mer-än-mänskliga subjekt likvärdig agens, är återkommande för gestaltningen av flicksubjektiviteter i *Bübins unge*, *Gattet* och *Dykungens dotter*.

Som sett tidigare, i bland annat exemplen från arbetsplatserna i *Dykungens dotter*, uttrycks alltings förbindelse också i gestaltningen av staden. Alla med grannar har upplevt det. I *Gattet* skriver Nelvin erfarenheten av intra-aktion i staden. För "[v]em tillhör väggarna?".¹⁵⁰ Så börjar dikt 25 där Lisa hör grannarna bråka på andra sidan köksväggen. Det är inte bara ljuden som läcker in, också slagen "fortplantar sig upp / i köksbordets ben / och får mjölken i mitt glas / att skvalpa".¹⁵¹ Väggen, vars syfte är att skilja ett rum från ett annat, att hålla något instängt eller utestängt, är bristfällig. Visst, Lisa ser inte våldet, men hon tvingas erfara det med andra sinnen: med lukt, hörsel och känsel. Man kan anta att också den som hör och känner våld påverkas. Dikt 25 är deskriptiv av situationen, med fokus på det spatiala, och gestaltar inte Lisas känslor. Däremot gör andra dikter det. Fem dikter tidigare, i dikt 20, förekommer en liknande scen: åter erfar Lisa våld från andra sidan av en vägg. Denna gång sitter hon på toa när ett bråk utbryter mellan hennes mamma och moster Äster. Vasken verkar utlösa våldet, om än inte vara dess egentliga orsak; orsaken är att Ästers bryter mot sociala normer. Utsägelsepositionen är, likt för hela *Gattet*, situerad i jagberättaren Lisa. Därifrån beskrivs vad som händer på andra sidan väggen. Någon "knuffas mot en vägg", "ljudet av slag" och "hysteriskt skrik" hörs.¹⁵² Också språkliga uttryck, skrivet med onomatopoetisk skånsk dialekt, förekommer, som: "*A väck / från kran mädaj!*", "*va i jessenamn – hon slomaj mor*" och "*slyna gåhärifrån hör dunte ja sär UT*".¹⁵³ Beskrivningen av händelseförloppet utanför varvas med vad som sker inne på toan. När Lisa är klar ska hon "ropa: / 'FÄRDIG!'", men hon "kommer ingenstans".¹⁵⁴ Svårigheten förstärks av bråket:

En rörelse uppstår därute
som får min ändtarm
att dra ihop sig.

¹⁵⁰ Nelvin, s.107.

¹⁵¹ Ibid.

¹⁵² Nelvin, s. 90–91.

¹⁵³ Repliker är kursiverade i originaldikten. Ibid.

¹⁵⁴ Nelvin, s. 90.

Skitkorven

trycks tillbaka in i mig.¹⁵⁵

I takt med att bråket urartar, urartar också situationen på toan. Först kissar Lisa på sig – ”[e]tt slag till” – sedan glider hon av hinken – ”[m]amma tjuter dovt” – och ner på golvet, där ”det skär till i ”magen och ”kommer på golvet”.¹⁵⁶ På liknande sätt gestaltar *Dykungens dotter* våld, bostad och barn i oskiljaktig relation till varandra. Också i *Dykungens dotter* bor protagonisten i ett fattigt arbetarkvarter i Skåne där väggarna är genomsläppliga: ”runt den ensamma med barnet kokade livet [...] ett sådant ställe där det alltid håller på bråk någonstans, alltid röster, barnskrik genom väggarna, alla visste allt, ingenting kunde döljas”.¹⁵⁷ Trots väggen som ska skilja rummen åt är händelserna sammantvinnade, den ensamma aldrig själv.

I utkanten framträder den verkliga verkligheten

Jag inledde kapitlet med att visa hur vissa positioner accentuerar gestaltningar av det partikulära – i mitt tidigare exempel: hur Lisa ser Gattets myror – medan andra positioner kan omfatta en helhet och hur allting samverkar över tid och rum. Men position är inte allt. Det handlar också om mottaglighet. Ordet *mottaglighet* används för att beskriva flickgestalternas särskilda varseblivning. För den världsuppfattning flickorna uttrycker i *Gattet*, *Bübins unge* och *Dykungens dotter* påminner i mångt om Barads och Braidottis subjektförståelse. Flickorna erfar världen som ett relationsnystan där gränsen mellan objekt och subjekt, liv och död, är upplöst. Detta skiljer sig från den världsuppfattning som är hegemonisk inom deras litterära världar, där tydliga gränser upprätthålls. Följande del ska bland annat visa hur flickornas förmåga att erfar livligheten i och relationer mellan all materia samspelar med deras förkroppsligande av världen. Att flickorna befinner sig i utkanten eller mellan två kanter innebär, liksom i tidigare resonemang om rumsupplösning, hot och möjlighet. Rubriken anspelar på detta.¹⁵⁸ För det är i utkanten en ny eller tidigare dold verklighet kan träda fram; som sagt är det inte alla som erfar den. I *Bübins unge* betraktar jagberättaren Ungen som sitter i köket som ”om hon ingenting hör av träd och växter” likt ”en sovande: helt borta ur världen”.¹⁵⁹ Annat är det för Kindchen som är i världen, bildligt och faktiskt. Kindchen går runt utomhus och:

Flugor sitter hopklasade inuti de tjocka buskarna, ryker fram ur den upprutnade blötan under stenar och gräs, äter lugnt bort allt dött och döende –

¹⁵⁵ Nelvin, s. 90.

¹⁵⁶ Nelvin, s. 90–92.

¹⁵⁷ Trotzig, s. 63.

¹⁵⁸ ”Den verkliga verkligheten” är en syntes av formuleringar ur *Gattet* (”Verkligare än verkligheten”, Nelvin, s. 34) och *Dykungens dotter* (”Men i verkligheten, den verkliga”, Trotzig, s. 24).

¹⁵⁹ Kandre, s. 85.

De döda växterna.
Djuret som dött.
Den döda delen av själ och människa.¹⁶⁰

Här framkommer något väsentligt med världen. De sista tre raderna framställer döden som den gemensamma nämnaren för all materia. Förmågan att uppleva världen kommer alltså med en viss fara, eftersom allt i världen kantar till död. Det är, sagt med Kandre, att ständigt bli "[ö]verväldigad av gräs".¹⁶¹ Hur mottaglighet kan vara till skada för flickorna är något som samtliga tre verk aktualiserar. Men mottaglighet kan också, i samklang med Braidottis och Barads förståelse av subjektivitet som bland annat relationell, vara livgörande.¹⁶²

I *Mörkrets motbilder* undersöker Christina Bergil tematik och narrativ i fem böcker av Trotzig. Solen, skriver Bergil, är en återkommande gestalt vilken står för rörelse och skeende.¹⁶³ Men hos Trotzig kan även mörkret stråla: av solen och av Kristus.¹⁶⁴ Jag nämner detta eftersom Trotzigs författarskap har varit föremål för teologiska läsningar, samt för att närma mig exempel på mottaglighet i *Dykungens dotter* där ljus är förknippat med liv och död, hot och möjlighet.¹⁶⁵ Det finns flera exempel. Jag börjar med en scen där flickans mamma drabbas av ljusets klarsynthet. Detta seende är förknippat med sexualitet; jag ska visa att detta även gäller för flickan. I den valda scenen inleder kvinnan en sexuell relation med gårdskarlen och då fylls vardagen med ett starkt ljus i vilket man ser:

virvlande världar av damm, obekanta småkryp, helt nya världar. Och så: den ena okända världen efter den andra avslöjas, det har inget slut, världarna öppnar sig och öppnar sig [...] Och samtidigt det enkla ljuset som faller mellan fönsterblommorna hemma, ljuset genom vattenrika blad och blomkött, över sammetsaktigt blomhud. Och till och med ljuset mellan maskinerna, den dansande stoftvärlden¹⁶⁶

Några sidor efter flickans andra sexuella möte – båda i vilka flickan utsätts för sådant våld att de kan benämnas som våldtäkter – gestaltas en påfallande lik upplevelse av hur nya eller okända världar framträder i ljuset. Det är en söndag i augusti och flickan, för tillfället 15 år, går ut i kärnskogen. Hon kryper ner i ett snår och en alldeles fantastisk skildring av intra-aktion följer.¹⁶⁷ Ovanför flickan flyter solstrålarna och i dem blir "alla kärnmarksluftens invånare synliga, ljusmoln av flyn och mygg. Hon

¹⁶⁰ Kandre, s. 86.

¹⁶¹ Kandre, s. 76.

¹⁶² "Livgörande" är min syntes av orden *avgörande* och *liv*. Braidotti, s. 11, 41, 45; Barad, s. 148–149, 161.

¹⁶³ Bergil, s. 250.

¹⁶⁴ Bergil, s. 245, 250.

¹⁶⁵ Teologiska läsningar t.ex. Bergil.

¹⁶⁶ Trotzig, s. 134.

¹⁶⁷ Se Trotzig, s. 206 (t.ex.: "Allt liv rörde sig, krälade, kröp, skimrade, hon fanns till i en väv av liv, rörde hon sig så rörde den sig, allt liv andades i vartannat och var lungor och hjärta åt varande, allt levde och var till i vartannat").

upptäckte nu att i verkligheten var det ju inte alls tyst härinne i skogen”.¹⁶⁸ Om man sammanstrålar de två tolkningar som Bergil presenterar – ljuset som av solen och ljuset som av Kristus – kan seendet förstås uttrycka det jordliga livets cykliska rörelse mellan ljus och mörker, liv och död, och som transcendentalt avtäckande det outhärdliga lidandet. Detta är närmast en ordnande princip i *Dykungens dotter*. I den beckmörka berättelse romanen huvudsakligen är finns ljuspunkter. Ljus står här för liv och kärlek. De är få, bländande i sin styrka och över med ens.¹⁶⁹ Vanligtvis ryms dessa scener inom en halv till en sida, för att sedan övertas av mörker.¹⁷⁰ Eller sagt med *Dykungens dotter*: ”i vissa ögonblick trädde verkligen paradiset fram genom tingen”.¹⁷¹ Dessa scener av ljus är avgörande, för här skildras den verkliga verkligheten. Som tidigare citat visar är materia i *Dykungens dotter* full av liv. Men visst liv framträder bara i ljuset, det vill säga med en viss mottaglighet. Kanske, som Nelvin skriver i dikt 5, ”*har det med barnasinnets att göra*”.¹⁷² Berättarrösten i *Gattet* fortsätter:

*jag låter tingen få liv
när människorna omkring mig
förtingligas
och låter som trasiga radioapparater
[...]
jag är rädd
att jag ska få för många intryck
i min ensamhet
att livet här
ska bli överskådligt
en speciell sorts inbilskbet
som härskar här
att man skulle kunna sprängas i luften
av sitt eget medvetande*¹⁷³

Dikten har upprinnelse i att Lisa försöker förklara för ett ni varför hon ”*ibland måste bort från / »verkligheten«*”.¹⁷⁴ Citationstecknen kring *verkligheten* osäkrar, likt Marie Öhman skriver i ”*Här kan jag äntligen tala*”, begreppets giltighet.¹⁷⁵ Utifrån Lisas förkroppsligande av världen kan människor låta som radioapparater, brus som vårregn mot tak. Men, rättar Lisa med emfas, ”det är

¹⁶⁸ Trotzig, s. 205.

¹⁶⁹ Kanske att ljusets dubbla effekt bäst beskrivs med Trotzigs egna ord: ”oroligt-bländad” (s. 64).

¹⁷⁰ T.ex. Trotzig, s. 116–117, 211–223.

¹⁷¹ Trotzig, s. 218.

¹⁷² Hela dikten är kursiverad i original. Nelvin, s. 49.

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ Nelvin, s. 49.

¹⁷⁵ Öhman, ”*Här kan jag äntligen tala*”, s. 239.

inte regn / UTAN brus”.¹⁷⁶ Korrigeringen visar att det finns en uppfattning av verkligheten som anses vara korrekt: en verklighet där solida gränser skiljer objekt från subjekt, levande från dött. Denna världsuppfattning ställs i kontrast mot Lisas, där gränserna är flytande. Lisa vet inte vad diskrepansen beror på; ovetskapen oroar henne. I dikten syns hur Lisa testar olika förklaringar. Detta görs genomgående i *Gattet*. Diktens första tes pekar mot barndomen.

Barndomen står i kontrast till vuxenvärlden som äcklar och skrämmer Lisa. I dikt 10 betraktar Lisa ett besök hos den sjukskrivne morbror Alvar och hans familj. Familjen består av Alvar, hans fru och fyra vuxna barn.¹⁷⁷ Dikten pendlar mellan att skildra besöket i presens och ur en tillbakablick. Att Lisa även under besöket intar en betraktande utanförposition – ”står vid fönstret. Håller mig fast i / karmen. Inte övermannas av fattningsförmågan. / JAG STÅR PÅ FEL SIDA” – grumlar gränsen mellan de två tidsplanen.¹⁷⁸ De betraktade är vuxna människor med ”blanka *viktiga* ansikten” vars svettiga ögon och läppar, vilket antyds genom en negation, väcker Lisas förakt.¹⁷⁹ Senare i *Gattet*, i dikt 37, kollar Lisa på tv. Tv:n visar en konsert där både sångare och publik obehagar Lisa. De vuxna knuffas, vrålar, spyr. Först rodnar Lisa av de vuxnas beteende, sedan fylls hon av skräck. Mitt i publikhavet sitter en ensam flicka i Lisas ålder. Hon har en rosett och uppspärade ögon. Upptäckten ”river sönder den tunna binnan under” Lisas hår; hon inser att de vuxna ”*verkligen är vansinniga*”.¹⁸⁰ Lisas reaktion tyder på att hon identifierar sig med flickan och att de, barnen, inte bara är något annat än de vuxna, utan därtill utsatta för dem. Det egna sättet att varsebli världen på härleder Öhman till Lisas upplevelse av att vara av en annan sort än människorna omkring.¹⁸¹ Att klarsyntheten är smärtsam kan därmed förklaras med att den synliggör barnets utsatta position och mer-än-mänskliga status.

Även i de andra verken är gränsen mellan barndom och vuxenhet om än inte definitiv, så i alla fall avgörande. Övergången *Bübins unge* gestaltar är knappast omärklig. *Dykungens dotter* beskriver huvudsakligen barn som väsensskilda vuxna: barn utgör ett folkslag som står närmare djur än människa.¹⁸² Gården där huvudkaraktären och andra barn leker i *Dykungens dotter* är en återkommande skådeplats för detta relationsnystan. Relationsnystan är, som beskrivet i teoridelen, mitt försök att sammanföra några centrala aspekter i Barads och Braidottis subjektförståelse. En kort repetition: subjektivitet förstås som en relationell och differentiell värld av mänskliga och mer-än-mängskliga agenter.¹⁸³ Termen relationsnystan är passande här eftersom Trotzig beskriver barnen

¹⁷⁶ Nelvin, s. 49.

¹⁷⁷ Att barnen är vuxna grundas i att den äldsta dottern är gift, lillasystern bär klackskor och de två sönerna äger en motorcykel. Nelvin, s. 58.

¹⁷⁸ Nelvin, s. 58.

¹⁷⁹ Nelvin, s. 60 (Jag föraktar inte svetten, men det är / när deras ögon och läppar svettas / som jag tycker att det går för långt”).

¹⁸⁰ Hela dikten är kursiverad i original. Nelvin, s. 141.

¹⁸¹ Öhman, ”*Här kan jag äntligen tala*”, s. 207.

¹⁸² Trotzig, s. 89, 91.

¹⁸³ Bl.a. Braidotti, s. 11, 41, 45; Barad, s. 148–149, 161. För mer utförliga beskrivningar och referenser se teoridelen.

som en kollektiv kropp bestående av differentierade delar. Kanske som tydligast gestaltat då barnens gård introduceras:

Gården var ett sus och ett brus av en mångbent snurrande klump små och större varma kroppar, ögon, röster, en enda vimlande rörlig massa flöt ut och in genom porten, rann ut mot ödetomten, försvann i dysnåren, vidgades och trängde ihop sig, avtog och växte. Gården var ett rike. Gården var ett land och ett folk, oupplösligt vilket. Tillhörigheten var detsamma som varandet, ingenting att grubbla över. – Men mest var gården en kropp, bråkig, hjärtbultande, fast här och där kom delar av hopklumpat tyst. En kropp. Och en röst – många röster, men i alla fall bara en.¹⁸⁴

Man kan säga att Trotzig här skildrar barn som en differentierad del av en oupplöslig barn-gård-djur-kropp.¹⁸⁵ Liknande beskrivningar av barnen går igen i *Dykungens dotter*.¹⁸⁶ På baksidestexten av den första utgåvan av *Dykungens dotter* går det att läsa om detta mer-än-mänskliga subjekt. Om den intertextuella relationen till Andersen skriver Trotzig: ”[d]et är en saga om en varelse halvt djur halvt människa [...] Efter detta väsen av natt och dag, undergång och uppståndelse, sagans gestaltning av själens metamorfoser, har jag velat namnge min berättelse”.¹⁸⁷ Redan titeln påtalar alltså en mer-än-mänsklig flicksubjektivitet.

Gränsdragningen mellan barndom och vuxenhet utmanas emellertid av det metaforssystem som *Dykungens dotter* upprättar. Jag har tidigare berört ljuset och mörkrets metaforik i romanen; en annan överföring som tangerar den rör sexualiteten. Könets drift i *Dykungens dotter* är mörker och ljus; könsdrift står också för barndom eller barnslighet. Denna förbindelse är uttalad, exempelvis med metaforen ”könet är barnet i människans liv”, och gestaltad genom association.¹⁸⁸ Som sagt beskrivs barn som mer-än-mänskliga och differentierade subjekt. Så även de som är under sexualitetens drift.¹⁸⁹ Och för de som drivs av det sexuella har samhället många straff i *Dykungens dotter*: juridiska (fängelser, tvångssterilisering), sociala (utanförskap, våld), ekonomiska (fattigdom, arbetslöshet).¹⁹⁰ Gemensamt är att den som straffas förskjuts ur det mänskliga – exempelvis fråntas rättigheter som hör sådana kroppar till – och in i det mer-än-mänskliga. Ett tydligt exempel ur *Dykungens dotter* är då mamman, nykommen till staden, nyförlöst och ogift, står i matkön på Frälsningsarmén. Där ingår

¹⁸⁴ Trotzig, s. 89.

¹⁸⁵ ”Barn-gård-djur-kropp” anspelar på Trotzigs sätt att skapa ord, t.ex. ”jord-djur-människor-kedjor”(s. 52).

¹⁸⁶ T.ex. Trotzig, s. 106 (” – gården gapade, lyssnade och sög i sig. – Liksom flickan själv”, 150 (”det mångarmade livsfarliga vidundret av barn, pojkar och flickor”), 91 (”Barnen liknade djur, alla sorters djur.”).

¹⁸⁷ Bak, s. 15.

¹⁸⁸ Trotzig, s. 199.

¹⁸⁹ T.ex. när fadern, som fångslas återkommande på grund av vad den sexuella driver honom till, beskrivs som ”ett nyss dött djurs pupill ännu glittrar svagt över den sjunkande oåtkomliga materien i upplösning – varelsen som hädanefter ska existera på annat sätt, i rötter, i gräs, i växtdelar” (Trotzig, s. 66).

¹⁹⁰ T.ex. när flickan inte får jobb på Yllan p.g.a. personalchefens rasism och sexism (Trotzig, s. 189) och blir tvångssteriliserad för ”asocialt levnadssätt”, ”sinnessjukdom eller sinnesslöhet” (225).

hon och flickan i det ”ting som samhällskroppen med ryckiga osköna rörelser befriade sig från, avfall”.¹⁹¹ *Ting* avser här de hemlösa människorna. Inte ens det som sägs skilja människan från annat liv – språket – har dessa förtingligade kroppar. De har ”hostningar, harklingar, sörplanden”.¹⁹² Dessa uttryck kan, om man drar den korta Kristeva-passagen till minnes, sägas ingå i det semiotiska. Det semiotiska upplöser och står utanför den symboliska ordningen; där finner vi även flickgestalterna i *Gattet*, *Dykungens dotter* och *Bübins unge*.

I *Gattet* är det semiotiska kanske tydligast gestaltat i hur läsaren följer Lisa under ”analfabetismens sista sommar”.¹⁹³ Men att stå utanför det ordnande språket aktualiseras även på ett tematiskt plan. Lisa slås återkommande av hur andra lyckas använda språket för att kommunicera; detta kan inte Lisa.¹⁹⁴ Också Kindchen är avskild från språket. Även innan Onkel och Bübin lämnar huset i *Bübins unge* lever jaget i en, som Witt-Brattström skriver, ”ordlös, av lukter och leda impregnerad samvaro”.¹⁹⁵ Avsaknad av den symboliska ordningens kommunikation präglar alltså *Bübins unge*; istället är exempelvis sinnesanalogi medel för meningsutbyte. Gräsets ljud och lukter hindrar Kindchen från att se och hon hör Onkel vitna inuti.¹⁹⁶ Det är via sinnena vi påverkar och påverkas av världen; *kommunikation* är ett annat ord för det. Även i *Gattet*, och till viss del *Dykungens dotter*, är gränsen mellan syn-, hörsel-, smak-, känsel- och luktsinne uppluckrad.¹⁹⁷ Genom sinnesanalogierna har flickorna tillgång till en verklighet som inte alla runt dem erfar: en värld där lukt är taktill och ljud har färg. Denna världsuppfattning skiljer sig från den som anses vara rätt. I *Dykungens dotter* gestaltas hur den symboliska ordningen är förtryckande på ett illustrerande vis i huvudkaraktärens språkutveckling. Från födseln beskrivs Lajla som ”sorten som bara strålar”.¹⁹⁸ Hennes livsglädje oroar Mojan.¹⁹⁹ Så gör även flickans relation till språket:

Ty det var också det att hon sjöng, innan hon började tala. Jollret gick inte först över i ord, det gick över i långa hesa jublande läten. Hon bölade och gnolade och sjöng, hjärtats slag kroppens rörelser gick direkt över i strupens ljud som steg och sjönk. Så småningom kom det ju ord till, då fogade hon in orden och ramsorna i ljuden. Men ljuden var alltid först.²⁰⁰

¹⁹¹ Trotzig, s. 50.

¹⁹² Trotzig, s. 51.

¹⁹³ Nelvin, s. 144.

¹⁹⁴ T.ex. Nelvin, s. 59.

¹⁹⁵ Witt-Brattström, *Ur könets mörker etc*, s. 177; t.ex. Kandre, s. 33 (”Igår – / Han sade ingenting. / Idag – / Han har ingenting sagt. / Imorgon – / Han kommer ingenting att säga.”).

¹⁹⁶ Kandre, s. 76, 22 (”Jag hör honom vitna. Det är inuti”).

¹⁹⁷ T.ex. s. Nelvin, s. 73 (”Den vita duken / är redan fläckad / av utropstecken”) och Trotzig, s. 38 (”ingen strupe, ingen tunga, de är ännu inte utvecklade – bara ljudlös känsel”).

¹⁹⁸ Trotzig, s. 56.

¹⁹⁹ Trotzig, s. 64.

²⁰⁰ Ibid.

En avgörande vändpunkt för flickans och Mojans relation infinner sig strax efter att flickan upptäckt det sexuella som ett sätt att skydda sig själv. Exempelvis visar flickan baken för att distrahera barnen från att mobba henne. Mobbningen härleds i *Dykungens dotter* till det sociala omdöme som tillskrivs flickan på grund av hennes utseende.²⁰¹ Flickan har ”grovt svart hår, mörkt ansikte, mörka ögon” och första gången den kollektiva och vita barn-gård-djur-kroppen ser flickan tjuvar den det nedsättande och rasistiska öknamnet ”tattarfia, tattarfia”.²⁰² När mamman ser hur flickan behandlas av andra och gör sig själv till pajas förändras allt: ”[m]ed ens såg nu Mojan inte flickan längre. Därnere rörde sig och hoppade en bredryggad skalbagge eller annat klumpigt”.²⁰³ Hädanefter blir mamman sträng i sin uppfostran av flickan ”i hopp om att allt ännu inte var förlorat, att materialet ännu skulle låta sig formas”.²⁰⁴ Mojans reaktion utgår från hur andra ser på flickan och ”[b]lickarna vävde en klibbig dy-dräkt åt henne [...] spottade: träsk! träsk! dy! dy!”.²⁰⁵ Det hela påminner om fångelsets funktion i *Dykungens dotter*: fångelset går människoomformarseklets ärende.²⁰⁶ Uppfostran av flickan kan sägas fullbordas i slutet av boken. Den mynnar i flera förändringar. Flickan, ”som nu egentligen inte alls var någon flicka”, har tagit sig ett arbete och är ”villig att tjäna sitt bröd”.²⁰⁷ I samma veva förlorar flickan sången, några sidor senare dör hon. Därmed kan man säga att samhällsordningen tvingar flickan in i den kapitalistiska och symboliska ordningen, och ut ur barndomen, dess upplösta språk och, slutligen, självaste livet.

Flickornas särskilda fattningsförmåga, vilket verkens språkarbete gestaltar, ger också, som Öhman skriver om *Gattet*, ”insyn i en parallell verklighet, osynlig för andra”.²⁰⁸ I dikt 5 i *Gattet* söker Lisa som sagt svar till varför hon uppfattar världen annorlunda än andra. Efter att först nämna barndomen som förklaring, landar dikten i hennes mottaglighet och ensamhet. Närmar man sig den betydelse mottaglighet har i *Gattet*, som jag försökt göra, tycks den vid en första anblick motarbeta ensamhet. Världen tränger sig in i Lisa, fyller henne, så att hon hotas sprängas av ”*sitt eget medvetande*”.²⁰⁹ Men ensamheten, eller utanförskapet, är likt barndomen ordnande av en differentierad subjektivitet. Här ingår moster Äster och andra människor, så som de inlagda i Nyhem, vilka genom sitt varande bryter mot samhällsordningen. Bildspråket animaliserar dessa kroppar: moster Äster liknas ofta vid en fisk – ”fiskmunnen” och “*hennes fiskansikte*” – de psykisk sjuka beskrivs vara halvt-djur-halvt-människa – ”Fiskfjällsmänniskorna/Hundhuvudena / med ben

²⁰¹ Trotzig, s. 186.

²⁰² Trotzig, s. 79.

²⁰³ Trotzig, s. 127.

²⁰⁴ Trotzig, s. 132.

²⁰⁵ Trotzig, s. 59.

²⁰⁶ T.ex. Trotzig, s. 25–27 (“en djurmänniska” ska ”formas om” av fångelset under ”det stora människoomformarseklet”), 81 (om flickans kropp: ”att livet inte bara får svälla och svälla och regera utan att kampen pågår för att ge det en form”).

²⁰⁷ Trotzig, s. 234, 238.

²⁰⁸ Öhman, ”*Här kan jag äntligen tala*”, s. 207.

²⁰⁹ Nelvin, s. 49.

och armar som en människa/Kentaureer” – och Lisas kropp jämförs med olika djur – hennes hjärta är både ”en reptils” och ”en flugas”.²¹⁰ Som tidigare visat gäller detta, att mänskliga kroppar i utanförskap ges mer-än-mänsklig status, även i *Dykungens dotter*. Tillbaka på Frälsningarmén svämmas soppköket över av folk, ändå upplever ”var och en det som om han var ensam”.²¹¹ Det är, liksom Tillberg skriver om flickorna i *Aliide, Aliide* och *Bübins unge*, som att den plågsamma närvaron i världen, med upplösta gränser till det mänskliga och mer-än-mänskliga, ”paradoxalt nog [gör] att världen tycks frånvarande”.²¹² Den ångest som Kandres flickgestalter erfar av att bland annat inte kunna göra det riktiga flickskapet menar Tillberg omvandlar flickornas medvaro – att vara av världen – till en ”självarons samlevnad där människor existerar avgränsade från varandra men sida vid sida”.²¹³ Trots att våra uppsatser utgångspunkter skiljer sig i mycket, där Tillbergs masteruppsats (som bearbetats till en artikel i *Tidskrift för litteraturvetenskap*) utgår från Martin Heideggers fenomenologiska syn på existentiell ångest och jag mer av har framhållit social och ekonomisk utsatthet som anledningar till den subjektupplösning som är både hot och möjlighet för flickgestalterna i *Bübins unge*, *Dykungens dotter* och *Gattet*, är Tillbergs reflektion en språngbräda från vilken framtida studier kan närma sig paradoxen med hur dessa 80-tals böckers flicksubjekt å ena sidan upplever sig vara av världen, och å andra sidan som alldeles utanför den, ”i den yttersta ensamhet”.²¹⁴

²¹⁰ Nelvin, s. 38, 72, 93, 59, 89.

²¹¹ Trotzig, s. 50.

²¹² Tillberg, s. 41.

²¹³ ”Det riktiga flickskapet” syftar till det ideal protagonisten i *Aliide, Aliide* inte kan uppnå; den som förkroppsligar idealet kallas ”Riktig Flicka” i boken. Österholm (s. 50–53) och Tillberg (13–14) använder Kandres term ett teoretiskt begrepp. Tillberg, s. 62.

²¹⁴ Trotzig, s. 50.

Källförteckning

Tryckt material

- Bak, Krzysztof, *Den intersubjektiva synden i Birgitta Trotzigs 'Dykungens dotter'*, Krakow 2005
- Barad, Karen, *Meeting the universe halfway: Quantum physics and the entanglement of matter and meaning*, Durham/London 2007
- Barad, Karen, "Posthumanistisk performativitet: mot en förståelse av vad materia betyder" i *Posthumanistiska nyckeltexter*, red. Cecilia Åsberg, Martin Hultman och Francis Lee, Lund 2012, s. 77–88
- Beckman, Åsa, "Att bli kvinna", *Svenska Dagbladet*, 1987-08-07
- Bennett, Jane, "Systems and Things: On Vital Materialism and Object-Oriented Philosophy" i *The nonhuman turn*, red. Richard Grusin, Minneapolis/London 2015, s. 223–240
- Berg, Aase, "Efterord" i *Bübins unge*, femte upplagan Tallinn 2017 (1987), s. 149–153
- Bergil, Christina, *Mörkrets motbilder. Tematik och narration i fem verk av Birgitta Trotzig*, Stockholm/Stehag 1995
- Birgitta Trotzig, *Dykungens dotter – en barnhistoria*, andra upplagan BonnierPocket Stockholm 1994 (1985)
- Bojö, Anna-Klara, *Att skriva gränserfarenheter – en studie i Åsa Nelvins och Eva Runefelts författarskap*, Borås 2021, Diss: Göteborgs universitet
- Braidotti, Rosi, *Posthuman knowledge*, Cambridge/Medford 2019
- Didi-Huberman, Georges, *Survival of the fireflies*, Minneapolis 2018
- Fioretos, Aris, "Kandre", *Aftonbladet*, 1987-08-07
- Franzén, Carin, "Vägval i subjektivitetens historia: Det moderna subjektets genealogi som posthumanism avant la lettre" i *Norsk Litteraturvitenskapelig Tidsskrift*, vol 19 nr 2: 2017, s. 94–107
- Hall, Donald E., *Subjectivity*, New York 2004
- Hedlund, Tom, "Flämtande gatlopp", *Svenska Dagbladet*, 1981-09-21
- Jarlsdotter Wikström, Jenny, *Materiella vändningar: läsningar av Parland, Lispector, Berg och Byggmästar*, Umeå 2020, Diss: Umeå universitet
- Kandre, Mare, *Bübins unge*, femte upplagan Tallinn 2017 (1987)
- Lagerlöf, Karl Erik, "Groteska bilder av folkhemmet", *Dagens Nyheter*, 1981-09-21

- Lindbo, Johanna, *Den sinnliga uppmärksamheten. Materiellt ekokritiska läsningar av svensk prosa i antropocen*, Göteborg 2023, Diss: Göteborgs universitet
- Lindbo, Johanna, "Med bråddjupt vatten under huden. Hydrologiska kroppar och femininitet i svenskspråkig prosa från Trotzig till Lee", *Samlaren. Tidskrift för forskning om svensk och annan nordisk litteratur*, 142: 2021, s. 133–160
- Martinell, Ingegärd, "Birgitta Trotzigs reningsbad", *Aftonbladet*, 1985-04-12
- Nayar, Pramod K., *Posthumanism*, Cambridge/Malden 2014
- Nelvin, Åsa, *Gattet. Sånger från barnasinnen. Efterlämnade dikter i urval och med förord av Marie Öhman*, Stockholm 2009 (1981)
- Nordlund, Anna, *Varför litteraturvetenskap?: en ämnesintroduktion för nya studenter*, Lund 2013
- Olsson, Anders, "Längst ner är förvandlingen alltid möjlig", *Dagens Nyheter*, 1985-04-12
- Peterson, Marie, "En modern Alice i Underlandet", *Göteborgs-Posten*, 1987-08-07
- Ringgren, Magnus, "Detta plötsliga fall ner i barndomens brunn...", *Expressen*, 1981-11-04
- Roberg, Sofia, *Besvärja världen: En ekopoetisk studie i Inger Christensens Alfabet*, Malmö 2021, Diss: Stockholm universitet
- Sarrimo, Cristine, *När det personliga blev politiskt: 1970-talets kvinnliga bekännelse och självbiografi*, Stockholm 2000
- Thente, Jonas, "Det låg en skugga över världen igen" i *00-tal*, 2006:23
- Waern, Carina, "Mystiskt om hur flicka blir kvinna", *Dagens Nyheter*, 1987-08-07
- Witt-Brattström, Ebba, "Fula flickor, masochism och motstånd: Samtidens kvinnliga stämmor" i *Att skriva sin tid: nedslag i 80- och 90-talet*, red. Madeleine Grive och Claes Wahlin, Stockholm 1993, s. 298–316
- Witt-Brattström, Ebba, *Ur könets mörker etc. litteraturanalyser 1983-2003*, Stockholm 2003
- Whitman, Walt, *Leaves of Grass: Edited with an Introduction and Notes by Jerome Loving*, andra upplagan Oxford/New York 1998 (1819–1892)
- Åsberg, Cecilia, "Läskunnighet bortom humaniorans bekvämlighetszoner. En inledning" i *Posthumanistiska nyckeltexter*, red. Cecilia Åsberg, Martin Hultman och Francis Lee, Lund 2012, s. 7–21
- Öhman, Marie, "Förord" i *Gattet. Sånger från barnasinnen. Efterlämnade dikter i urval och med förord av Marie Öhman*, Stockholm 2009 (1981), s. 7–12
- Öhman, Marie, "Här kan jag äntligen tala". *Tematik och litterär gestaltning i Åsa Nelvins författarskap*, Örebro 2007

Öhman, Marie, *Det mänskligas natur: posthumanistiska perspektiv hos Lars Jakobson, Peter Høeg och Kerstin Ekman*, Möklinta 2015

Österholm, Maja Margareta, *Ett flicklaboratorium i valda bitar: skeva flickor i svenskspråkig prosa från 1980 till 2005*, Årsta 2012, Diss: Uppsala universitet

Otryckt material

Nationalencyklopedin, ”inter-”, [u.å.]. <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/inter->, hämtad 2024-05-21

Nationalencyklopedin, ”aktion”, [u.å.]. <https://www.ne.se/uppslagsverk/ordbok/svensk/aktion>, hämtad 2024-05-21

Nationalencyklopedin, ”intra-”, [u.å.]. <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/intra->, hämtad 2024-05-21

Tillberg, Hanna, ”Ett helt vidöppet tillstånd: Gurlesk existentialism i Mare Kandres ’Bübins unge’ och ’Aliide, Aliide’”, masteruppsats Stockholms universitet 2022